

શ્રી યશોવિજયજી

૪૩૫૦ ન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

મહિમા

રવિશંકર મહારાજ

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિક્રેતા
ગાંધી માર્ગ . . . અમદાવાદ

પર્વ મહિમા

રવિશંકર મહારાજ

આલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

કિંમત સવા રૂપિયો

પ્રકાશક :

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કુાં. વલી

૫ જ લા લ ત્રિ ભો વ ન દા સ

ગાંધી ર સ્તો, અ મ દા વા દ.

આવૃત્તિ પહેલી : ગાંધી જયંતી : ૧૯૫૦

પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૫૪

પુર્નમુદ્રણ : ૧૯૫૫

મુદ્રક :

મ ભિ ભા ઈ પુ. મિ ઝી

આ દિ ત્વ મુ દ્ર ણા લ ચ

રા ચ ખ ડ, અ મ દા વા દ

પ્રકાશકનું નિવેદન

પૂ. રવિશંકર મહારાજ કાંઈ લેખક કે સાક્ષર નથી; પણ તેમની જીભ પર સ્વયં સરસ્વતી વસે છે. તેઓ ભાગ્યેજ લખે છે: પણ તેઓ જે બોલે છે, તે ખરાખર ઉતારી શકાય તો એમાં કુશળ લેખકે લખેલા લેખને યોગ્ય ભાવ, ભાષા કે છટાનો જરાય નવો ઉમેરો કરવાનો રહેતો નથી.

પૂ. રવિશંકર મહારાજની નિખાલસ, આતર્પીય શુદ્ધ, પવિત્ર વાણીને સાંભળવાની ને વાંચવાની આજે જનતામાં ઇતેજરી છે: એ વખતે ‘પર્વમદ્ધિમા’ નામનું આ પુસ્તક રજૂ કરતાં અમને ખરેખર આનંદ થાય છે. જો કે પુસ્તકનું સર્વ શ્રેય પૂ. દાદાની પવિત્ર વાણીને ઝીલીને કામળમાં ઉતારનાર, વલ્લભવિદ્યાલય બોચાસણના આચાર્યશ્રી શિવાભાઈને ફાળે જાય છે.

વધુમાં આ પુસ્તકમાં સોનામાં સુગંધ જેવો મેળ મળ્યો છે. સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી ને ચિંતક શ્રી. નાનાભાઈ બટ્ટની પ્રસ્તાવના આ પુસ્તકને સાંપડી છે. એ માટે અમે તેઓશ્રીના પણ આભારી છીએ.

આ પુસ્તકને પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રસ્તાવના સાંપડી હોત તો? પણ અત્યારની તેમની સેવા-પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે આ રીતે વિદન કરવાનું અમને ઉચિત ન લાગ્યું, છતાં વાચકો, આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણ ‘વિદ્યાર્થીની સાધના’ને પ્રસ્તાવ તરીકે સમજીને વાંચશે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી અમ બાઈઓને મન પિતાતુલ્ય છે. પૂજ્ય મહારાજશ્રી તો પ્રેમમૂર્તિ છે. એમના સંબંધમાં આવનાર સૌની જેમ અમ બાઈઓ પણ એમનો પૂનિત પ્રેમ અનુભવવા ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ. શબ્દોદ્ધાર એમનો આભાર વ્યક્ત કરવો એ અમારા ગળ બહારની વાત છે. પુત્રો પિતાનો આભાર શી રીતે માને? કયા શબ્દોમાં માને?

આવા પવિત્ર પુસ્તકના પ્રકાશનની તક મળ્યા બદલ અમે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અપૂર્વ કૃપા જ સમજીએ છીએ.

—પ્રકાશકે

અનુક્રમ

જે બોલ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૫
નિવેદન	શિવાભાઈ ગો. પટેલ	૬
૧. વિદ્યાર્થીની સાધના		૧
૨. યશનો મહિમા		૧૬
૩. વર્ણાશ્રમ ધર્મ		૨૦
૪. આશ્રમ ધર્મ		૩૮
૫. ગીતાજયંતી		૪૯
૬. ગણેશચતુર્થી		૫૮
૭. દત્તજયંતી		૬૧
૮. હનુમાન જયંતી		૭૦
૯. તિલક જયંતી		૭૮
૧૦. કેાળિયો થઈ જાવ		૮૬
૧૧. ગાંધીજીનો ઉત્તતિના પગથિયા		૯૬
૧૨. રાષ્ટ્રજાતિનું પવ		૧૦૨
૧૩. આઝાદીનું પવ		૧૧૩
૧૪. ચોમાસાના પર્વોનું રહસ્ય		૧૧૮
૧૫. ઈશ્વરનું રાજ્ય		૧૨૨

ઐ બોલ

રવિશંકર દાદાના પુસ્તક માટે મારે શું લખવાનું હોય ? ગુજરાતને રવિશંકર દાદાની ઓળખાણ આપું ? એમના અનુભવો ઉપર મારી પંડિતાઈ ચલાવું ? એમની કોઠા-વિદ્યાને મારી પુસ્તકિયા ચાતુરીથી નવો ઓપ ચડાવું ? આ મારી મૂંઝવણ.

પણ ‘ઐ બોલ’ લખી મારું ઋણ પણ અદા કરી લઉં એમ મનમાં થયું, એટલે આ લખવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે.

આપણા સેવકો ઐ પ્રકારના છે; એક સ્વયંપ્રકાશ સેવકો અને બીજા પરપ્રકાશ સેવકો. સ્વયંપ્રકાશ સેવકો પોતાના જ તેજથી પ્રકાશે છે; તેમનું તેજ ઉગ્ર હો કે મંદ હો, તેમના તેજનો રંગ ઘોળો હો કે રંગિત હો, પણ તેમનું તેજ તેમનું પોતાનું તેજ છે. બીજા કોઈનું બીજીનું લીધેલું તેજ નથી. ગગનમાં જેમ અનેક સ્વયંપ્રકાશ સૂર્યો પડ્યા છે, તેમજ દેશમાં આવા સ્વયંપ્રકાશ સેવકો પડ્યા છે. તેઓ પ્રકાશે છે, કારણ કે પ્રકાશવું એ એમનો સ્વભાવ છે, એ એમનું જીવન છે. એમના પ્રકાશવાની પાછળ બીજો કોઈ પણ ઉદ્દેશ હોતો નથી, એમના પ્રકાશથી બીજાનું કલ્યાણ થાય એ તો એમનો અવાન્તર લાલ છે; એ પોતે બીજાને લાલ કરવા માગે છે, એમ પણ નથી.

પરપ્રકાશ સેવકો બીજાના તેજથી પ્રકાશે છે. તેમનું તેજ એ રીતે બીજીનું લીધેલું છે. એમના જીવન પર જો બીજાનું તેજ ન પડે તો એ જીવન અંધકારવાળું હોય. પણ બીજાના તેજને વધારે સૌમ્યરૂપમાં લોકોની પાસે ધરવું એ એમનો ખાસ ગુણ છે.

રવિશંકર દાદા ગુજરાતના આવા સ્વયંપ્રકાશ સેવક છે. એમના અનુભવો એમણે કોઈ પુસ્તકમાંથી ઉતાર્યા નથી, એમની વાણી કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીએ ઘડી નથી; એમના વિચારો કોઈ મોટા સમાજશાસ્ત્રીએ એમને શીખવ્યા નથી. એમની પાસે તો કોઠાવિદ્યા છે. જે ધરતીને ધાવીને એ પોતે મોટા થયા છે, જે લોકોમાં રખડીને એમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે, જે જે મહાપુરુષોનો એમને સંગ થયો છે: એ બધાય પાસેથી એમને અનુભવો મળ્યા, ભાષા મળી, વિચારો મળ્યા, અને એ બધાયને ગાળીને એમણે આ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

ટીખળી લોકો રવિશંકર દાદાને ‘ ઉઘાડપગા ’ કહે છે, કારણ કે એ જોડા પહેરતા નથી! પણ નિરંતર જોડા પહેરનારા લોકોના પગ પાસે મહારાજના પગને મૂકો અને કોઈ ખરા કલાકારને સૌંદર્યની પારખ કરવાનું કહો. આ વ્યાખ્યાનો પણ ‘ ઉઘાડપગાં ’ છે; એમાં ભાષા સુંવાળી નથી; એમાં વિચારોનો ફિક્કી વિશાળતા નથી; એમાં રચનાની ટાપટીપ નથી; પણ એમાં છે ઉઘાડપગાની તેજસ્વિતા, એમાં છે ઉઘાડપગાનું સૌંદર્ય, એમાં છે ઉઘાડપગાની નીડરતા ને કુમાશ.

આજના આપણાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની કલ્પનાની સૃષ્ટિમાંથી નીચા ઊતરી રવિશંકર દાદાની સાથે આવી આવી વાતો માટે રખડે તો આપણું વિદ્યાર્થીજીવન વધારે સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી થશે એમાં મને શંકા નથી.

ઉઘાડપગા રવિશંકર દાદાને મારી આ અંજલિ છે.

જા. ૧૫-૬-૫૦

આંબલા

નાનાભાઈ ભટ્ટ

મુખ્ય મહેતાજી : ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ

નિવેદન

વૃદ્ધલ વિદ્યાલયમાં સન ૧૯૪૫ થી '૪૭ના વર્ષમાં આમસેવક તાલીમ વર્ગ ચાલેલો. તે દરમિયાન પર્વોને દિવસે મહારાજશ્રી વિદ્યાલયમાં હોય ત્યારે તેઓ તહેવારનું મહાત્મ્ય સમજાવતા. એ બધાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાં બધાને ખૂબ ગમતાં, અને તે વખતે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ચિત્ર ખડું થતું. અને આપણા પ્રાચીન તહેવારો પાછળ પણ કેવું કેવું જ્ઞાન પડેલું છે, એનું દર્શન થતું.

એવી જ રીતે આધુનિક પર્વોની ઉજવણી પાછળ કેવી દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, તે પણ આ પર્વોનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી મળી આવતી.

આ પુસ્તકમાં આ બધાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાંનાં કેટલાંક લખાણો તો પ્રસંગે પ્રસંગે કોઈ કોઈ માસિકામાં છપાઈ પણ ચૂક્યાં છે.

તેમ છતાં આ વ્યાખ્યાનો વિદ્યાર્થીઓ, સામાન્ય માણસો અને વધુ લાભેલા લોકોના હાથમાં જશે તો તેમને પણ એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે, એમ મને અનુભવ ઉપરથી લાગ્યું છે.

મારે એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે મહારાજ જ્યારે ઓલે છે ત્યારે એમની વાણી હૃદય ઉપર જ સીધી અસર કરી જાય છે, તે કદાચ આ વ્યાખ્યાનોના વાંચનમાંથી ન પણ થાય; તેમ છતાં પણ આ વાંચી જનારને આપણા રાષ્ટ્રના પવિત્ર તહેવારો પાછળની દૃષ્ટિ સમજવામાં ઘણી મદદ મળશે એ વિષે મને જરાય શંકા નથી.

આ વ્યાખ્યાનો છપાવવાની માગણી ઘણા વખતથી ચાલતી હતી. એને સંતોષવાની તક આ પુસ્તકના પ્રકાશક શ્રી વ્રજલાલ તથા ભાઈદાસને મળી છે. તેમને બન્નેને પૂ. મહારાજ પર પ્રેમ સાથે ભક્તિ છે. પૂ. મહારાજ આવાં પુસ્તકો છપાવ કે નહીં તેની પરવા કરતા નથી. પણ તેમની વાણી સાંભળવા ઘણા ઈતેબર હોય છે. એવા ભાઈબહેનોને પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષ રીતે પણ તેમની વાણી સાંભળવાની મળે એ આશયથી આ પુસ્તક છપાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

પૂ. મહારાજે આ વ્યાખ્યાનો વાંચ્યાં છે, તેમ છતાં એમાં મારી ભાષાની અને વ્યાખ્યાન ઉતારવાની કચાશ જણાય તો તે વાચકો ક્ષમ્ય ગણાશે, અને તેની પાછળનો ભાવ સમજીને સંતોષ માનશે એવી હું આશા રાખું છું.

આ પુસ્તકનું આમુખ મુ. નાનાભાઈએ ‘બે બોલ’માં આપી દીધું છે. એમણે એટલું લખી આપીને આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સમજાવી છે અને “ઉઘાડપગા મહારાજ”ને અંજલિ આપી છે. એમની પાસે અનેક કામો હોવા છતાં તેમણે મારી માગણી સ્વીકારી તે માટે આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે જે ભાઈઓએ મદદ કરી છે તે સર્વનો પણ આ સ્થળે આભાર માનું છું.

વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ

તા. ૧૯-૯-૫૦

શિવાભાઈ ગા. પટેલ

વિદ્યાર્થીની સાધના

આપણે આશ્રમો કે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાં તાલીમ લેવા માટે શાથી જતા હોઈશું એ સંબંધી હું થોડી વાતો કહેવા ઇચ્છું છું. કોઈ કહેશે સ્વયંસેવક થવા માટે, તો હું કહીશ કે આશ્રમો કે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કંઈ એવાં કારખાનાં નથી કે જ્યાં સ્વયંસેવકો પેદા થાય. કોઈ કહેશે સત્સંગથી શું ન થાય ? હું કહું છું, સત્સંગથી સારા થાય પણ ખરા અને ન પણ થાય. એવું પણ અને કે ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષ પાસે વર્ષો સુધી રહે છતાંય તેના જીવનમાં ઉન્નતિ ન થાય અને દૂર પડેલા માણસ પર ગાંધીજીના વિચારોની અસર થાય. મને યાદ છે ત્યાંસુધી સન ૧૯૩૫ માં ગાંધીજી પર ઓસ્ટ્રેલિયાથી એક પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે, “હું દુનિયાથી તબીબેલા દેશનો રહેવાસી છું, અને દૂરના ખૂણામાં રહું છું. પણ તમારો પ્રકાશ મારા જીવનને અજવાળી રહ્યો છે, અને એ પ્રકાશ હંમેશા ફેંકતા રહેશે એવી આશા છે.” એ આખો કાગળ મને યાદ નથી, પણ એમાં ભાવ આવો હતો.

આમ તમે જોશો કે દૂરના માણસને ગાંધીજીનો પ્રકાશ મળ્યો છે. જ્યારે એવા પણ કોઈ હોય કે નજીક રહેવા છતાં જળકમળવત્ રહ્યા હોય. દૂરનો માણસ પ્રકાશ લઈ શકે અને નજીકનો જળકમળવત્ રહ્યો હોય, તેનું કારણ શું ?

એનું કારણ એ કે દૂરનો માણસ સાધક છે, અને નજીકનો નથી. ત્યારે આપણે યાદ રાખીએ કે આપણે

આશ્રમોમાં કે રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં જઈએ છીએ તે સાધના કરવા માટે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભૂતને સાધવા ઈચ્છનારે પણ મંત્ર જપવા પડે છે, અને સ્મશાનમાં સૂવાની ય સાધના કરવી પડે છે. અને એ સાધના પૂરી થાય તો ભૂતની ચોટલી હાથમાં આવે એમ કહે છે. એવી રીતે આપણે જે હેતુ માટે આશ્રમોમાં કે એવાં પવિત્ર સ્થાનોએ જઈએ છીએ તેને સાધીએ તો તે હેતુની ચોટલી આપણા હાથમાં આવે. કોઈ કદાચ સુંદર ને ઉત્તમ કારીગર કે વિદ્વાન થવા તેવા સ્થાને જતા હશે. પણ કારીગર અને વિદ્વાન તો દેશમાં ઘણાય છે. એની આજે દેશને ખોટ નથી.

દેશને આજે એક મોટી ખોટ છે અને તેને લીધે દેશ ગરીબ છે. એ ખોટ ધન કે સંપત્તિની નહીં. ધન ન હોય તો દેશ ગરીબ જ છે એમ ન કહેવાય. આજે દેશ ગરીબ છે એનું કારણ દેશને સદાચારીઓની ખોટ છે. આપણે ઠેર ઠેર જોઈએ છીએ કે પૈસા માટે કે એવી એવી નજીવી ચીજો માટે લોકો જૂઠું ખોલતાં, ચોરી કરતાં અચકાતાં નથી. અરે જે માણસ જૂઠું કરીને ધન કમાય છે, તે હોશિયાર ગણાય છે. અને પ્રમાણિકપણે ગરીબ રહીને જીવન જીવતો હોય તે મૂર્ખ મનાય છે. આજે ઈષ્ટ વસ્તુઓ માટે ત્યાગ કરવાની શક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ. અને તેથી જ આપણે ગરીબ છીએ. આપણે ત્યાગશક્તિ કેળવવાની સાધના કરવાની છે.

એકલવ્યની વાત સૌ જાણે છે. તેણે દ્રોણનું પૂતળું બનાવીને ધનુર્વિદ્યાની સાધના કરી. એને માટીના પૂતળામાંથી શુ શીખવાનું મળ્યું હશે? અર્જુન દ્રોણ પાસે બેસ્યો અને

આ એકલવ્ય તેમના માટીના પૂતળા પાસે ભણ્યો. છતાં અર્જુન કરતાં એકલવ્ય ચડી ગયો, તેનું કારણ? તેની સાધના, તન્મયતા અને ધનુર્વિદ્યા શીખી લેવાની તેની તીવ્ર ઉત્કટ ઇચ્છા. આ બધી વસ્તુઓને લીધે જ તેણે ધારેલી સિદ્ધિ મેળવી.

જ્ઞાન તો સાદું છે, પણ તન્મયતા આવે તો ભાવ પ્રદર્શિત થાય. એ રીતે અનન્ય ભાવ મેળવવાની પણ એક કળા છે. એ માટે પ્રથમ તો આપણે શરીર અને મનને મજબૂત બનાવવાં પડશે. મન મજબૂત હશે તો શરીર મજબૂત બનશે જ. મન અને શરીર એવાં મજબૂત બનાવવાં જોઈએ કે એકેએક ઇન્દ્રિય અંકુશમાં હોય. જેમ ઇચ્છીએ તેમ તેની પાસેથી કામ લઈ શકીએ.

ગુરુ હતાત્રેયની વાત પણ ઘણા જાણુતા હશે કે નદી, ઝાડ, ફૂતરો વગેરે ૨૪ તેમના ગુરુ થયા હતા. એ કેવી રીતે? કેમ કે એ ઝાડને તે ઝાડ તરીકે ભૂલી ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ઓહો! આ ઝાડ કેવું! પોતે તપે છે અને બીજાને ઠંડક આપે છે. પોતે સહન કરીને બીજાને સુખ આપે છે. આ ભાવ આવ્યો એટલે તેમને ઝાડમાં ગુરુરૂપ દેખાયું.

પાણી વિશે કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કહેશે કે પાણીમાં શું? ઓકિસજન અને હાઇડ્રોજન ભેગાં મળે એટલે પાણી બને. પણ ભક્ત હશે તે કહેશે ઓહો, આ પાણી ક્યાંથી આવ્યું? આ તો ઠંઠ પહાડમાંથી કેટલાંયને પોતાની શીતળતાથી ઠંડક આપતું આપતું વહેતું અહીં સુધી આવ્યું.

આમ બંનેની દૃષ્ટિ જુદી જુદી છે. એટલે આપણને શાળાઓમાં ગમે તેવા નિષ્ણાત શિક્ષકો ભણાવતા હશે તેથી

આપણું ભણતર પૂરું થઈ જવાનું નથી. એમાંથી કંઈક ભણાશે પણ એ બહુ મહત્ત્વનું નથી. પણ આપણી દૃષ્ટિ બદલાવી જોઈશે. કોઈ શિક્ષક આપણને ભણાવે એમ નહીં પણ આપણે એની પાસેથી અમુક ભણી લેવું છે એમ વિચારીશું. તો તે શિક્ષક પાસેથી જોઈતું જ્ઞાન કઢાવવાનું સરળ પડશે. હા, એ માટે પ્રેમ જોઈએ. એ પ્રેમ દિલમાં ઉછેરવો છે. મારે તો સદાચારની મૂઢી મેળવવી છે, એવી દૃષ્ટિએ શિક્ષક પાસે જવાનું છે.

કેટલાક માણસો ઈન્દ્રવર્ણ જેવા હોય છે. ઈન્દ્રવર્ણના કૂળની જેમ તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ બહુ જ સરસ લાગે. પણ એ કૂળને ખાવા જાયો તો ? વળી કેટલાક માણસો નાળિયેર જેવા હોય છે. કોપરું ખાવા માટે આપણે નાળિયેર લેવા જઈએ તો શરૂઆતમાં તેની ચોટલી જ હાથમાં આવે. પછી કઠણ ભાગ આવે. તે દૂર કરો ત્યારે સુંદર કોપરું મળે. એટલે નાળિયેરનું કોપરું ખાવું હોય તો ચોટલી અને કાચલી દૂર કરવાનું કષ્ટ વેઠવું પડે. પણ ચોટલી કે કાચલી કાઢતાં કંટાળો આવે તો કોપરું ન મળે. એમ કહેવાય છે કે વિનોબાજી નાળિયેર જેવા છે. શરૂઆતમાં એમની પાસે રહેનાર ત્રાસી જાય. આખો દિવસ તકલી કંતાવે, તુનાઈ કરાવે, કામ કરાવે અને કંઈ ભણાવતા ન જણાય. પણ એમની પાસે રહેનાર વિદ્યાર્થીઓમાં મેં તેજસ્વિતા જોઈ છે, કુશળતા જોઈ છે, જે કામ હાથ આવ્યું તેને પારા પાડવાની ધગશ જોઈ છે. કેમકે એમણે સાધના કરી છે.

એમ આપણે અનેક કુટેવોવાળા છીએ. એ કુટેવોને છોડનાર માણસ આપણને ન ગમે એમ બને. પણ જે

વિદ્યાર્થીને સાધના કરવી છે તેણે કુટેવો છોડવી જ જોઈએ. અને એ છોડવી કઠણ છે. માટે જ તેને તપશ્ચર્યા કહે છે. સાધના માટે અનુકૂળ વિદ્યાલય કે આશ્રમમાં જેટલો સમય રહીએ તેટલો સમય એવી તપશ્ચર્યા કરીએ.

ત્યાર પછી ગ્રામસેવાની લાવનાથી ગામડામાં જઈએ કે ઘેર જઈએ. વિદ્યાર્થી તરીકે જે સાધના કરી હશે તે જિંદગીમાં કામ આવશે. અમુક શીખવ્યું હશે તે કદાચ ભૂલી જવાશે. પણ સાધના નહિ ભુલાય.

વહેલું ઊઠવું એ જ કક્ષા મહત્ત્વનું નથી. પણ રોજ રોજ આપણને મનમાં એમ થતું હોય કે ક્યારે એ વખતે ઊઠું, કેમ મોડો ન પડું, એની તાલાવેલી આપણને સાધના કરાવશે.

જેલમાં હું કહેતો કે અહીં રહીને રોજ કંઈક ને કંઈક કામ કરે. તમને કામ આપતા નથી પણ શોધી લો. તમે દળશો અને લોટ થશો તે ભલે જેલને મળે, પણ કામ કરવાની ટેવ પડશે, તેને કોઈ લઈ જવાનું નથી. એ ટેવ પાડવાનો અથવા પકી હોય તો તેને કાયમ રાખવાનાં રસ અને તન્મયતા જેનામાં હતાં તેઓ તો જેલમાંથી ઘણું લઈ ગયા.

ગીતાકાર કહે છે કે જે સતત યોગ કરે છે તેને હું ખુદ્ધિ આપું છું. યોગ કરવો એટલું જ નહીં પણ સતત કરવો જોઈએ. એમ સતત યોગ કરવાથી શું મળશે તેની ખબર નથી. એ યોગનું ફળ ક્યારે મળે ? આપણે ભાગે આવેલા કામમાં તન્મય થઈ જઈએ ત્યારે. તે ય ભક્તિપૂર્વક તન્મય થઈએ તો જ.

વીશીના ખોરાક અને માના હાથના ખોરાકનો વિચાર કરીએ તો વીશીના ખોરાકમાં સ્વાદ હશે, પણ માના ખોરાકમાં

જે ભાવ હશે તે પેલામાં નહીં હોય. માના ખોરાકમાં પ્રેમ ભર્યો હશે. એ ખોરાકમાંથી પ્રેમભાવના જાગશે. કહે છે કે અન્ન એવા ઓડકાર. એનો અર્થ એ કે પ્રેમવાળા ખોરાકમાંથી પ્રેમ ઝરે. માતા ક્રોધમાં હોય અને બાળકને ધવરાવે તો બાળકને એ ધાવણુ ન પચે, પણ ઊલટી થઈ જાય.

હું જ્યારે પાટણવાડીયામાં કામ કરતો હતો, ત્યારે હું દિવસમાં કેટલું ચાલતો, શું ખાતો, તાપ છે કે ટાઢ, દિવસ છે કે રાત, તેનું મને ભાન રહેતું ન હતું. જે કામ સામે આવતું તેમાં તન્મય થઈ જતો. અને મારા જેવા તદ્દન અજ્ઞાન માણસને એ કામમાં જે મદદ મળતી તે મારી કલ્પનામાંય ન હતી. એક વખતે એક જણને ફાંસીએથી છોડાવવાના પ્રયત્નમાં હું હતો, ત્યારે પાંચ વર્ષના એક છોકરાની અણુધારી મદદ મળી, અને પેલો ફાંસીની સજામાંથી ઉગરી ગયો. આજે હું એવા પ્રસંગોનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે કાર્ય પ્રત્યેની મારી ભક્તિપૂર્વકની ક્રિયા અને તન્મયતાને લીધે જ એમ બનતું હતું. ભક્તિ-પૂર્વકની ક્રિયા એટલે નિષ્ઠા-ભાવના.

મા બાળકને કેવી રીતે ઉછેરે છે ? ભક્તિથી એ રાતદિવસ જોયા વિના તેના જીવન પાછળ પોતાની જાત ઘસી નાખે છે. દાયણ એવી રીતે નહીં ઉછેરી શકે. એ એના શરીરને ઉછેરશે, પણ એમાં પ્રેમ, ભક્તિ, ઉલ્લાસ નહીં ભરી શકે, અને છતાં તેને પોતાની ફરજ બરાબર બજાવ્યાનો સંતોષ હશે. જ્યારે માતાને પોતાના બાળકને ખૂબ જ પ્રેમ-પૂર્વક ઉછેરતાં છતાં તેને પોતાની ફરજમાં ખામીઓ રહી ગઈ જણાશે.

કોઈ ભણેલી માને બાળ-ઉછેરનો નિબંધ લખવાનું કહે તો તે મૂંઝાઈ જાય તેને તો પોતાના બાળકની અનેક ખામીઓ રહી ગયાનું ભાન હોય. અને જો પંડિતને બાળ-ઉછેરને નિબંધ લખવાનો હોય તો એક સુંદર પુસ્તક લખી શકે. પણ એ પંડિતના નિબંધમાં જિંડાણ અને અનુભવ ન હોય.

એટલે, જીવનને જોવાની દૃષ્ટિ બદલવી જોઈએ. એ માટે આપણા દિલમાંથી પ્રેમ ઝરવો જોઈએ. એ માટે ત્યાગ-ભાવના કેળવવી જોઈએ. સામા માણસમાં કુટુંબભાવના તુરત ન જણાય તો ચિંતા ન કરવી. આપણે સાચા અને બાળગૃત હોઈશું તો એ ભાવના આવશે જ.

બ્રહ્મચારીને પીળાં કપડાં અને સંન્યાસીને ભગવાં કપડાં પહેરવાનાં હોય છે. એમ શાથી ? સજગતા કોલસાનો રંગ ભગવો હોય છે. જ્યાં સુધી કોલસામાં વાસ હોય છે ત્યાં સુધી ગંધ હોય છે. અને વાસ જતી રહે એટલે ગંધ ગઈ અને કોલસાનો રંગ ભગવો થઈ ગયો. એવી રીતે વાસના વિનાનો હોય તે સંન્યાસી.

બ્રહ્મચારીનાં કપડાંનો રંગ પીળો હોય છે. પીળો રંગ શબનો હોય છે. શુરુ પાસે બ્રહ્મચારી જાય ત્યારે પોતાના શરીર અને અંતઃકરણ શુરુ પાસે ધરે ને કહે, કે, આ બાહ્ય અને અંતર શરીર તમને સોંપ્યાં. હવે તેમને જેમ ઘડવાં હોય તેમ ઘડો.

અંતઃકરણનો અર્થ અંતરનાં સાધન-મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અહંકાર. પ્રથમ મનમાં સંકલ્પ થાય. ચિત્ત એ સંકલ્પને વળગી રહેવાનું કામ કરે. બુદ્ધિ એ સંકલ્પ અનુસાર

વર્તવાનો નિર્ણય કરે. અને અહંવૃત્તિ એ સંકલ્પને પાર પાડવાનું કામ કરે. શરીર એનું સાધન બને.

આમ પાંચ સાધન થયાં. તે પાંચેય ગુરુને સોંપે. એ ઉપરથી બ્રહ્મચારીનાં કપડાંનો રંગ પીળો હોય છે. એ એનું બાહ્ય ચિહ્ન છે.

પણ ગુરુને આ સોંપવાની વૃત્તિ ક્યારે થાય ? એને એટલી ખાતરી હોય કે એમની પાસે રહેવામાં કદ પડશે પણ કદી અકલ્યાણ થવાનું નથી. જો એવી ખાતરી ન હોય તો એ વિદ્યાર્થીએ એક ક્ષણ પણ એમની પાસે રહેવું ન જોઈએ. અને એવી ખાતરી હોય તો બધી ક્રિયાઓ જ્ઞાન-પૂર્વક કરવી જોઈએ.

એવી ક્રિયાઓ કરતાં શરીર સુકાય, ઘસાય કે છોલાય તેની ચિન્તા ન કરવી જોઈએ. શરીર સામે જ જોયા કરવું ન જોઈએ. તેને કહ્યાગરુ' બનાવવું જોઈએ. તેને જેટલું કસીએ એટલું તે સુંદર થાય.

હળની કેશનો રંગ કેવો હોય છે ? સફેદ. લોઢાનો રંગ સફેદ હોય છે પણ કાળો દેખાય છે. તે તેના ઉપરનો મેલ છે. પ્રમાદી લોઢું મેલું-કાળું હોય છે. તેમ જ કસાયેલાં શરીર અને પ્રમાદી શરીર વિષે સમજવું. આપણે હલકા ફૂલ જેવા હોવા જોઈએ. આપણે દુઃખ વેઠવાનું નથી, પણ દુઃખ ભોગવવાનું છે. વેઠવામાં દુઃખ છે, ભોગવવામાં મજા છે. વેઠવામાં અસહાયતાનો ભાવ છે. ભોગવવામાં જ્ઞાન છે. એટલે જ્ઞાનપૂર્વક બીજા માટે આપણી જાતને ઘસી નાખવામાં આનંદ આવે એવા આપણે બનવાનું છે.

એકલવ્યને અંશુકો આપવામાં કેટલો હર્ષ થયો હતો! એવી રીતે આપણી જાત બીજાના ખપમાં આવવાની તક મળે ત્યારે આનંદ થવો જોઈએ. એટલું કરી શકીએ તો બીજા પ્રમાણપત્રની જરૂર ન રહે.

પ્રાણીની જનોઈ એ એવી જાતનું પ્રમાણપત્ર છે. ઉપવીતને અર્થ ઉપ એટલે પાસે, વિ એટલે વિશેષ પ્રકારે, ઈતિ એટલે ગયેલો. ગુરુની પાસે વિશેષ ભાવે ગયેલાને જ ઉપવીત હોય. ઉપવીત ધારણ કરેલી હોય તો પહેલાં એમ સમજતા કે તેણે ખાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હશે. વિદ્યાર્થી-જીવન પૂરું થયા બાદ તેના આચારો જ એવા હોય કે તે જોઈને જ કોઈ સમજી જાય કે આ સંસ્કારી છે. એટલે સૌ તેને ભાવથી આવકારતા.

પ્રમાણપત્ર ધર્યા પછી જો કોઈ ખોલાવે તો જાણવું કે તે ભણ્યો જ નથી. પ્રમાણપત્ર ખોવાઈ ગયું હોય તો તે ભણ્યો-શું ? તેના મનમાં એમ થવું જોઈએ કે મારું પ્રમાણ-પત્ર હું જ છું. તે જો ખરેખર જીવતાં શીખ્યો હશે તો તેને જીવનમાં રસ આવશે. અને મૃત્યુ આવશે તો ય હસ્તે મોંએ જવાનો આનંદ હશે. નહીં તો અપરાધીને કોર્ટમાં ખોલાવે અને પગ ઢીલા થઈ જાય એમ, જેણે કોઈને માટે જીવી નહીં જાણ્યું હોય તો મૃત્યુ પાસે આવતાં તેની સ્થિતિ દુઃખદ બની જશે. એવી આપણી સ્થિતિ ન થાઓ.

આજે શાળાઓ કે કોલેજોમાં જવાબદારી કે જોખમદારી ઉઠાવવાનું ક્યાંય શીખવાતું નથી. એ ભારે ખામી છે. નાના કામમાં પણ જોખમદારી છે. અને જે નાનાં કામોની

જોખમદારી ઉઠાવી જાણે છે, તે જ મોટાં કામોની જોખમદારી ઉઠાવી શકશે. નાનું કામ કરવામાં ભૂલ ન થાય એ જોખમદારી આવી. એવી જોખમદારી ઉઠાવવામાં દુઃખ આવે, ત્યારે સારું માનવું. એવા દુઃખથી નાસીપાસ ન થતાં તેને લોગવવું. એમ કરતાં દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પડશે. જોખમદારી આવશે એટલે તેને સમજવાની કળા પણ શીખવી પડશે.

હું વીસાપુર જેલમાં હતો ત્યારે મને વીશીનું કામ સોંપ્યું હતું. તે વખતે ૨૦૦૦ ભાઈઓની રસોઈ બનતી હતી. અમારામાંના એક ભાઈને ગરમ ગરમ રોટલો અને ડુંગળી ખાવાનું મન થાય, એટલે કોઈ ન દેખે એમ લઈ જાય. જ્યારે મને કામ સોંપ્યું અને આ મેં જાણ્યું, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે ૨૦૦૦ જણના ૪૦૦૦ રોટલામાં એક રોટલાનો હિસાબ કંઈ ન ગણાય, પણ તેમાંથી હું કોઈને કંઈ કેમ આપી શકું? અને મારી જવાબદારીનો ખ્યાલ કરતાં મને થયું કે કોઈને કંઈ પણ લેવા ન દેવાય.

પેલા ભાઈ તો આવ્યા, અને રોટલો ઉપાડ્યો. મેં તેમને સમજાવ્યા કે આ રોટલા પર તમારો અધિકાર શો? એમણે કહ્યું કે, આટલામાં શું ઓછું થઈ જવાનું છે? પાછળથી વધે છે, પણ ખૂટે છે ખરા?

મેં કહ્યું, “તમારા રેશનના રોટલા તમને બપોરે મળે છે. એ ઉપરાંત વધારે મારાથી તમને શી રીતે લેવા દેવાય? એટલે હું નહીં લેવા દઉં.”

પેલાએ જણાવ્યું કે હું લઈ જવાનો.

ખીજે પ્રસંગે તે ભાઈ હસતા હસતા આવ્યા. આડી-

અવળી વાતો કરતા ગયા અને હું ન જાણું તેમ રોટલો સંતાડ્યો. તેમને ખ્યાલ નહીં કે એ રોટલો મેં જોયો છે. એટલે તે તો થોડી વારે હસતા હસતા પાછા ચાલ્યા. મેં ખાસ જોઈ તેમને કહ્યું કે પેલો ખગલમાં રોટલો સંતાડ્યો છે તે આપી જાઓ. તે ડઘાઈ ગયા અને રોટલો ફેંકી જતા રહ્યા. પણ મારા પર ચોક્કી રાખવા લાગ્યા કે આ માણસ રસોડામાંથી હક્ક કરતાં વિશેષ તો નથી ખાતો ને ?

એક વખત પ્રસંગવશાત્ ખપેર પછી મારો હક્કનો રોટલો વીશીમાં બેસીને ખાતો હતો, એ એક ભાઈએ જોયું. તેણે પેલા ભાઈને કહ્યું : તે ભાઈ ચિકાર હાથમાં આવ્યો જાણી હસતા હસતા આવ્યા અને કહ્યું, ‘મહારાજ, કેમ રોટલો ખાઓ છો ને ? ઠીક, ઠીક,’ એમ કહી ગર્વ લેવા લાગ્યા. મેં જણાવ્યું કે મારા ભથ્થાનો રોટલો મળ્યો પણ દાળ નથી મળી; એટલે રોટલો એકલો ખાઉં છું.

તે ભાઈ શરમાઈ ગયો.

રસોડામાં રહેનાર અને કામ કરનાર ગોળની કાંકરીની ચોરી કરે તે સાધનાની દૃષ્ટિએ ખુબુ ભયંકર છે. કિંમતની દૃષ્ટિએ કંઈ નથી. આવા પ્રસંગે આપણા દિલમાં મંથન થવાનું. દેવાસુર સંગ્રામ થવાનો. તેની પરીક્ષા કેણુ કરે ? આપણે પોતે જ.

આવી નાની નાની જોખમદારી આપણે પાર પાડીશું, તો દુનિયાનો મહાસાગર આપણે સહેલાઈથી પાર કરી જવાના. સમાજ આપણાથી નિર્ભય બનશે.

વળી આપણે તો બૂલોના ભંડાર છીએ. એટલે ભૂતમાં લપસી ન જઈએ, તે માટે એકબીજાની મદદ લેવી જોઈએ. ટોલ્સ્ટોયની વાર્તાના ત્રણ સાધુની જેમ એકબીજાને વળગવું.

એટલે આપણે એકબીજાને ટેકો કરીએ અને કોઈ ને લપસવા ન દઈએ. લપસણું હોય કે નદીનો પ્રવાહ હોય તો તેમાં થઈને જવા માટે આપણે એકબીજાનો હાથ પકડીએ છીએ. તેમ સંસારમાં અનેક જાતનાં પ્રલોભનો છે, તેમાંથી બચવા માટે આપણે એકબીજાને સહાય કરવી જોઈએ. આપણે બધા એક કુટુંબના છીએ, એમ સમજીને એકબીજાની મદદથી જ આગળ વધી શકીશું.

વળી સ્વભાવ અને દુષ્ટતા જુદી વસ્તુઓ છે. સ્વભાવ વાત કરવાનો હોય તો નુકસાન થાય. પણ વાત કરવા પાછળ દુષ્ટતા હોય તો તે ભયંકર છે. સ્વભાવ તો આપણે એક વખત ઓળખી લઈએ એટલે સંભાળી લઈએ. જેમ બળદ કામ કરતો હોય પણ શીંગડું મારવાની ટેવવાળો હોય તો તેને ઘણી વેચી દેશે નહીં, કે મહાજનમાં નહીં મૂકે, પણ તેની પાસે કામ લેતી વખતે શીંગડાથી સાવચેત રહેશે. પણ જો કામ જ ન આપતો હોય અને શીંગડું માર્યા કરતો હોય તો ઘણી તેને રાખશે નહીં, અને મહાજનમાં મૂકી આવશે. એમ માણસ કંઈ કરતો ન હોય તો તેની લાતો કોણ ખાય ? એટલે સ્વભાવ નભાવી શકાય, પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ ન હોવી જોઈએ. એ માટે સાધના કરવી જોઈએ.

આપણે ખૂબ ભણ્યા હોઈએ પણ જો સાધના નહી કરી હોય તો લાલચોના વાવાઝોડામાં ટકી નહીં શકીએ. એટલે વિદ્યાર્થીઓને હું એક જ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખવા ભાર દઈ સૂચવવા ઈચ્છું છું કે—“સાધના કરો, શરીર કસો અને આત્માને તેજસ્વી બનાવો.”

પ્રાર્થના શા માટે ?

આપણે રોજ સવારમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અમુક શ્લોક બોલીએ છીએ. અમુક સમય થયો એટલે તે પૂરી થઈ ગણીએ છીએ. એ શ્લોક, ધૂન વગેરે બોલીએ એટલે પ્રાર્થના થઈ ન ગણાય.

પણ આખા દિવસમાં આપણે અનેક કામ કરીએ છીએ, અને અનેક પ્રસંગો આવે છે. એમાં આપણે બુદ્ધિથી સમજતા હોવા છતાં નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી. જેમકે માંદો માણસ હોય તે બાણ છે કે તેને માટે ભારે ખોરાક ખાવો ઝેર સમાન છે. તાવવાળાને કઠી નુકસાન કરે છે. તેમ છતાં તે ખાઈ જાય છે. એની જીભ એને વશ નથી, એટલે આટલામાં શું ? એટલાથી કંઈ નુકસાન નહીં થાય; એમ વિચારો આવે છે અને તેને વશ થાય છે, અને દુઃખી થાય છે. કેમકે તેનામાં નિર્બળતા છે.

એવી રીતે સંસારમાં સર્ગાસંખ્યા છે, તે બધાં સાગરનાં પાણી જેવાં છે. એમાં એને અનેક પ્રસંગો આવે છે. ખારમું કરવું, શ્રાદ્ધ કરવું, બધા કુટુંબનું પોષણ કરવું; એ બધામાં તે પ્રથમ તો ગજરાજની જેમ પોતાના બળથી ઝઝૂમે છે, પણ તે જેમજેમ છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ તે અંદર વધુ ધકેલાતો જાય છે. કેમકે તે પાણીમાં છે એટલે સર્ગા-વહાલાં, મા-બાપ વગેરે છે. એમના તરફની માયામાં છે.

જ્યારે એ બધી માયાને ફેંકી દે છે અને ઈશ્વર પર પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્મતત્ત્વ પર ભરોસો રાખે છે અને બાહ્ય જગત પર આધાર નથી રાખતો ત્યારે તે બચી જાય છે. માણસ પોતાના બળના અભિમાનથી કરવા જાય છે, ત્યાં તે ફસાય છે. પણ આત્મબળથી એટલે ઈશ્વરબળથી પ્રયત્ન કરે છે, તો સફળ થાય છે.

એવી રીતે સવારે ઊઠતાં વેંત સમજીએ છીએ કે આ દિવસ ઊગશે એટલે ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવવામાં મારી નબળાઈઓ આડે આવશે. તેથી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તું મને એટલું બળ આપ કે એ મુશ્કેલીઓ સામે થઈને પણ હું ધર્મ સાચવી શકું અને દરેક પ્રસંગે તને ન ભૂલું.

આપણે સુખ માગતા નથી, અને ન માગવું જોઈએ. પણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું બળ માગવું જોઈએ.

કોઈ ભૂખ્યો હોય તેને હંમેશની ભૂખ કાઢવાનો રસ્તો કરી આપે તે મદદ સાચી ગણાય. ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવા આપવામાં તો થોડી વાર સુધી શાન્તિ અને સુખ લાગશે. પણ પછી તો પેટ હતું તેવું ખાલી જ થઈ જવાનું. એટલે ખાવા આપવાનું કરતાં ખાવાનું મેળવી લેવાનો રસ્તો કરી આપવાથી આપણે તેને સાચી મદદ કરી શકીએ છીએ.

એ માટે આપણે ઈશ્વર પાસે સુખ, ધન વગેરે ન માગીએ, પણ ધર્મમય માર્ગ જઈને સુખ તથા ધન મેળવી શકાય એવું બળ માગીએ.

એવી જ રીતે સાંજ પડે એટલે આપણા આખા દિવસના જીવનનો વિચાર કરીએ. અને જો આપણને સફળતા

મળી હોય તો પ્રભુનો ઉપકાર માની રાત્રિ દરમ્યાન સુખ-ભરી નિદ્રા આવે અને સ્વપ્નમાંય સારા ભાવ આવે એવી પ્રાર્થના કરીએ. દિવસના કેાઈ કામમાં નિષ્ફળતા મળી હોય તો વિચારીએ અને ભગવાનને કહીએ કે તેં તો મને મદદ કરી, પણ મારી નબળાઈ એટલી બધી છે કે હું તારે રસ્તે ચાલી શક્યો નહીં.

અને એવી પોતાની નબળાઈમાં તેને રોવું પણ આવી જાય. તેમ છતાં સતત પુરુષાર્થ કરવાનો સંકલ્પ પણ સાથે વધારતો જાય ને ભગવાનને કહેશે કે હવે હું વધુ જાગ્રત રહું, હું વધુ પુરુષાર્થ કરું, એવું બળ આપજે.

એમ સવાર-સાંજ રોજ ભગવાનની પ્રાર્થના દિલમાં થતી જ હોય.

એવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં સતત પ્રાર્થનામય જીવન થઈ જાય.

યજ્ઞનો મહિમા

યજ્ઞ એટલે ઘસાવું. આ જગત યજ્ઞથી ટકી રહ્યું છે; એટલે કે એકબીજાના ઘસારાથી ટકી રહ્યું છે. જો કોઈ કોઈને માટે ઘસાય જ નહીં તો ક્ષણભર જગત ટકે નહીં.

પણ ઈશ્વરે રચના જ એવી કરી છે કે સ્વાભાવિક રીતે દરેક ઘસાય જ છે.

આપણને પ્રભુએ બે શરીર આપ્યાં છે : (૧) સ્થૂળ શરીર (૨) સૂક્ષ્મ શરીર-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર. આ બંને શરીર આપણને કોઈના ઘસારામાંથી મળ્યાં છે. પ્રથમ આપણી માતાને ધાવીને આપણે મોટા થયા તેની પાસેથી અમુક વખત પોષણ મળ્યું. પછી પૃથ્વી માતા આપણને આખી જિંદગી સુધી પોષે છે.

ગીતાજીમાં કહ્યું છે, કે જે લે છે અને પાછું નથી આપતો, તે ચોર છે. પૃથ્વી માતા આપણને પોષે છે, પણ આપણે તેને કંઈ પાછું આપીએ છીએ કે નહીં તે તપાસીએ.

પૃથ્વી કેવી રીતે પોષણ આપે છે ? એક બીજ હોય. તેને આપણે જમીનમાં નાખીએ. બીજમાં જીવનતત્ત્વ હોય છે. તે જમીનમાં પડે છે ત્યારે ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી બીજનાં તત્ત્વો ઓગળે છે અને તેમાંથી અંકુર ફૂટે છે. એ અંકુર બીજનું બધું જીવનતત્ત્વ ખાઈ જાય છે, અને પોતે વધે છે. જેટલું તે ઉપર વધે છે, તેટલું નીચે પણ જાય છે. બીજનું તત્ત્વ પૂરું ખવાઈ જાય છે, ત્યારે અંકુર

જમીનને ધાવવા માટે નીચે જાય છે અને ઉપર વધે છે. એ બીજ પોતાને અનુકૂળ તરવો જમીનમાંથી ચૂસે છે. જેમ લીમડો અને આંખો સાથે સાથે હોય; પણ તે પોતાને અનુકૂળ તરવો ભૂમિમાંથી ચૂસે છે. તેથી આંખા પર મીઠી કેરી થાય છે અને લીમડા પર કડવી લીંબોળી થાય છે.

ઉપર કહ્યું તે રીતે બીજમાંથી જે છોડ થયો, તે ભૂમિને ધાવીને મોટો થયો. પશુપાંખી ભૂમિને ધાવી શક્તાં નથી. તેમણે એ છોડનો ઉપયોગ કર્યો અને તેમાંથી પોષણ મેળવ્યું. ગાય, ભેંસ જેવાં પ્રાણી તે ઘાસ ખાય છે. તેમાંથી ન પચાવી શકે તેવાં તરવો તે પાછાં આપે છે અને તે ખાતર તરીકે પૃથ્વી માતાને પાછાં મળે છે.

પચેલાં તરવોમાંથી દૂધ થાય છે. તેને મનુષ્ય ઉપયોગમાં લે છે. વળી ઘાસને વધવા દઈએ તો તેનાં બધાં તરવોવાળાં બીજ પેદા થાય છે. તેમાં બીજની શક્તિ હોય છે. તેમાંથી મનુષ્ય પોષણ મેળવે છે.

જ્યારે ઘાસમાં દાણા થાય છે ત્યારે તે બીજનું કામ પૂરું થાય છે. એટલે તે ઘાસ સુકાવા લાગે છે. એ દાણામાં જમીનમાં રહેલાં બધાં જીવનતરવો આવે છે અને તે ખાઈને માણસ જીવનતરવ મેળવે છે.

આપણે જોયું કે ઝાડ અને પશુ પોતાને ન પચે તેવાં બધાં તરવો પૃથ્વી માતાને પાછાં આપે છે અને એ તરવો લઈને પૃથ્વી માતા તેને પચી શકે તેવા રૂપમાં આપણને પાછાં આપે છે.

જો આપણે પણ ઝાડ અને પશુની જેમ પાચન ન થયેલાં તરવો પૃથ્વી માતાને પાછાં ન આપીએ તો આપણી

માતા ગરીબ જ બની જાય ને ? તે આપણને નવાં તત્ત્વો પાછાં ક્યાંથી આપી શકે ? અત્યારે આપણે ન પચેલા પદાર્થો પાછા નહીં આપીને યજ્ઞનો ભંગ કરીએ છીએ.

સૂર્ય પણ યજ્ઞ કરે છે. તેની ગરમીથી વનસ્પતિ ખીલે છે, અને દુર્ગંધી ફૂલ થાય છે. એટલે જ દુર્ગંધી ફેલાવે છે, તે યજ્ઞનો ભંગ કરનાર છે, ચોર છે અને પાપી છે.

સુગંધી અને દુર્ગંધી શી ચીજ છે તે જાણો છો ? સુગંધી ઔષધિ છે. ફૂલ અને વનસ્પતિમાંથી પરાગને પવન ઉડાવી લાવે છે અને તે પરાગ શરીરને તંદુરસ્ત રાખે છે. તેથી તે સુગંધી બની.

દુર્ગંધીમાં પણ પરાગ છે. તે શરીરને રોગીલું બનાવે છે. પૂરતી ગરમી નહીં મળવાને કારણે ખોરાક અને ખીજ વસ્તુઓમાં સડો થાય છે, અને એ સડામાંથી ખારીક કણો નીકળે છે. તે આપણને નરી આંખે દેખાતા નથી. તે નાક વાટે આપણને મળે છે. ચીંજેનો દુરુપયોગ થાય છે, ત્યારે તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે.

મળ જાગતી જમીનમાં નાખો તો તેને તે પોતાનામાં મેળવી લે છે અને તે માટી કીમતી બને છે. જો તે બહુ ઊંડે (જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો પહોંચી શકતાં નથી) નાખવામાં આવે તો તે ઊંઘતી જમીનમાં નાખ્યો ગણાય છે. તેથી ઝટ ઉપયોગી બનતો નથી. જો મળને ખુલ્લો રાખવામાં આવે તો તે જમીન સાથે મળી શકતો નથી અને દુર્ગંધ ફેલાવે છે.

પ્રભુ દયાળુ છે અને ન્યાયી પણ છે. તે એકલો ન્યાયી જ હોત તો અયજ્ઞ કરનારાઓને બારે સળગ્યો કરત. પણ

તે દયાળુ હોવાથી આપણે ભૂલો કરીએ છીએ તો પણ આપણને પાઠ આપે છે.

આજે આપણને કયાં થૂંકવું તેની ય ખબર નથી. કયાં પેશાબ કરવો, કયાં મળવિસર્જન કરવું, વગેરેનું કંઈ જ જ્ઞાન નથી. તેમ છતાં ઈશ્વર આપણને નભાવે છે, એ એની દયા છે.

આજે એક માણસ અધર્મ કરે છે, તેમાં તે પોતાને નુકસાન કરે છે એટલું જ નહીં, પણ સમાજને પણ નુકસાન કરે છે.

જગતમાં તપ અને લોગ બંને સાથે સાથે ચાલે છે. એકલું તપ કરે તો સુકાઈ જાય અને એકલો લોગ કરે તો ફિઝો પડી જાય.

જેમ ખુલ્લામાં છોડ સૂર્યનો તાપ સહન કરે છે અને મૂળ પાણીમાં હોય છે, ત્યારે તે લીલોછમ બને છે. અને વણુછા નીચેનો છોડ સૂર્યનો તાપ સહન કરતો નથી ત્યારે તે પીળો પડી જાય છે. એમ તપ અને લોગ બંનેની જરૂર છે, પણ તે બંને યજ્ઞાર્થે થવાં જોઈએ.

વર્ણશ્રમ ધર્મ

[૧]

હિન્દુ એટલે ?

હિન્દુ ધર્મમાં વર્ણશ્રમનું સ્થાન અનોખું છે. દુનિયાના બીજા ધર્મો કરતાં હિન્દુ ધર્મની વિશેષતાઓનું એક કારણ એ છે, કે તેણે વર્ણશ્રમ ધર્મ સ્થાપ્યો. જગતમાં વર્ણશ્રમ ધર્મ બધે જ છે. પણ હિન્દુ ધર્મે તેની પદ્ધતિસરની યોજના કરી, તેથી સમાજ વ્યવસ્થિત થયો.

આજે હિન્દુની વ્યાખ્યા વિષે કોઈને પૂછીએ તો જુદા જુદા જવાબો મળશે.

શું ચોટલી રાખે, મુઠદાંને બાળે, કપાળે ચાંદલો કરે, તે હિન્દુ છે ? ના.

જે એક જ ઈશ્વરને માને છે, તે હિન્દુ છે ? ના.

જે માંસાહારી નથી તે હિન્દુ છે ? ના.

જે ગાય પાળે તે હિન્દુ છે ? ના.

એવું એવું તો બીજા પણ કરતા હોય છે. ત્યારે હિન્દુ કોણ ? જે વર્ણશ્રમ ધર્મ પાળે છે તે હિન્દુ કહેવાય ખરો.

વર્ણશ્રમનો અર્થ

વર્ણશ્રમનો અર્થ કરવા જઈએ તો તેની ઉત્પત્તિ વર્ણ + આશ્રમ શબ્દમાંથી થઈ છે.

વર્ણ = રંગ. આશ્રમ = સ્થાન—સ્થાન પ્રમાણે પ્રકાર.

જગતમાં દરેક વ્યક્તિનું સ્થાન શું એ નક્કી કરનાર ધર્મ તે વર્ણાશ્રમ ધર્મ. જાતિ અને કર્મ (કાર્ય) પ્રમાણે મુખ્ય ચાર વિભાગ કર્યા.

જગતમાં તેનું સ્થાન

ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે:—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે ચાર વિભાગ કર્યા. જગતમાં જે કાર્યો કરવાં જરૂરી છે, તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી દીધા.

જગતમાં જ્ઞાન, શક્તિ, સંપત્તિ અને સેવાની જરૂર છે. જ્યાં જોઈશું ત્યાં આ ચાર ચીજો દેખાશે.

જેમ અવાજમાંથી શબ્દો શોધાયા અને તેમાંથી ભાવ શોધાયા; તેવી રીતે સમાજનાં સામાન્ય કર્મોમાંથી ઉપરના ચાર વિભાગ મળ્યા. દરેક વિભાગમાં ચારેય શક્તિઓ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં છે. જેમાં જે શક્તિ વિશેષ છે તેને તેના માલિક ઠરાવ્યો. જેનામાં જ્ઞાન પ્રાધાન્ય હતું તેને બ્રાહ્મણ કહ્યો. જે તેનામાં ક્ષત્ર જ્ઞાનની વિશેષતા હોય તે જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ કહી શકાય. પણ તે પોતાનું જ્ઞાન સમાજના કલ્યાણમાં વાપરે એ માટે તેને બ્રાહ્મણ કહ્યો. બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ. બ્રહ્મને ઓળખીને તે તરફ જાય છે તે બ્રાહ્મણ. તેથી તે પોતાનું જ્ઞાન વિશ્વને અર્પણ કરે છે.

શક્તિપ્રધાન તે ક્ષત્રિય. અને તે શક્તિ સમાજના કલ્યાણ માટે ખર્ચે તે માટે તેને ક્ષત્રિય કહ્યો.

સંપત્તિપ્રધાન તે વૈશ્ય, અને સેવાપ્રધાનને શૂદ્ર કહ્યો.

બ્રાહ્મણ—મનુ મહારાજે બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે :

અધ્યયનં અધ્યાપનં, યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવં, બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥

જે ભણે અને ભણાવે તે બ્રાહ્મણ. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર બધા ભણે પણ ભણાવે નહીં. કેમકે ભણાવવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણને મળ્યો. કેમકે તેને ભણાવતાં આવડે છે. તે ભણતી વખતે પોતાને માટે નહીં ભણે પણ સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિ રાખીને ભણે છે. તે જ્યારે કંઈક નવું જાણશે, ત્યારે તેના દિલમાં તરત જ થશે કે આ જ્ઞાન સમાજને ક્યારે આપી દઉં? વળી એ જ્ઞાન મેળવીને તેને પચાવી, રસ કરીને સમાજને આપશે; જેથી તે બીજાને ઝટ પચી જાય. જેમ માતા ખોરાક ખાય છે, અને તેને પચાવીને, તેનું રૂઢ કરીને બાળકને આપે છે, તેમ બ્રાહ્મણ સમાજમાં જ્ઞાન આપશે, અને સમાજને નવું નવું જ્ઞાન આપવા માટે તે સતત જ્ઞાન મેળવતો રહેશે.

એવી રીતે યજ્ઞ કરે અને કરાવે. યજ્ઞનો અર્થ ધી હોમવું નહીં, પણ પોતાની જાતને હોમી દેવી, ઘસી નાખવી તેનું નામ યજ્ઞ. બ્રાહ્મણ પોતે પોતાની સર્વ શક્તિ સમાજના કલ્યાણ ખાતર હોમે છે અને જગત પાસે હોમાવે છે. ખરી રીતે આખું જગત યજ્ઞ કરે છે. જો યજ્ઞ ન કરે તો જગત ટકે નહીં. યજ્ઞ વિના સૃષ્ટિ નભે નહીં. તેથી ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે:—

સહ યજ્ઞાન્ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા.....

યજ્ઞમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. તેનું કારણ એ જ કે ધસારામાંથી નવું ઉત્પન્ન થઈ શકે. એટલે યજ્ઞ બધાએ કરવાનો જ હોય છે.

પણ આ યજ્ઞ કરાવે કોણ? બ્રાહ્મણ. કેમકે તે જ લાયક છે.

સૂર્ય યજ્ઞ કરે છે પણ કરાવી શકતો નથી. પણ બ્રાહ્મણ પ્રથમ પોતે ધસારાને બીજાને તેમ કરવાનું શીખવે છે, એટલે તેને યજ્ઞ કરાવવાનો અધિકાર આપ્યો.

બ્રાહ્મણ દાન લે અને આપે. વૈશ્યને દાન લેવાનો અધિકાર નથી, પણ બ્રાહ્મણ દાન લઈ શકે છે. કારણકે તે સમાજને અનેકગણું કરીને આપે છે. તેની પાસે જે કંઈ શક્તિ-જ્ઞાન છે તે જગતને પ્રથમ આપી દે છે. તેથી તેને દાન લેવાનો અધિકાર મળ્યો. એના સ્વાભાવમાં જ એ વસ્તુ પડેલી છે. જેમકે એ પાણી પીવા લોટો લઈને જશે, ત્યારે પાણી પીધા પછી લોટો ભરીને લઈ જશે, જેથી કોઈને ચ ઉપયોગી થઈ શકશે. એવી રીતે તે જે કંઈ ક્રિયા કરશે તેની પાછળ તેની ચોક્કસ દૃષ્ટિ હશે. અને એવી ટેવ પડી જશે કે એને વિચાર કરવો નહીં પડે, છતાંય તેની ક્રિયા કલ્યાણકારી થઈ.

સમાજમાં અજ્ઞાન પ્રવેશે તો સમજાવું જોઈએ કે બ્રાહ્મણ ધર્મનો નાશ થયો છે.

ક્ષાત્રિય—ક્ષતાત્ત્રાયતે યઃ ક્ષત્રિયઃ । ધામાંથી બચાવે તે ક્ષત્રિય-લોકોને આપત્તિમાંથી બચાવે તે ક્ષત્રિય. ક્ષત્રિય ચતુર હોય, તેનામાં જ્ઞાન હોય અને ઈશ્વરપ્રતિ શ્રદ્ધા હોય ! તે યુદ્ધમાં પાછો ન હો. યુદ્ધ કરતાં પહેલાં વિચાર કરે, પણ

યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યા પછી પાછો ન હો. સામે મોત દેખાય તો ય તે પાછો ન હો. મૃત્યુને ભેટે પણ હતાશ થઈને પાછો ના ફરે. આપત્તિ આવે ત્યારે તે વધુ તેજસ્વી થાય. આપત્તિથી ગભરાય તે ક્ષત્રિય નહીં.

શક્તિ તો ઘણામાં હોય છે. રાક્ષસોમાં ઓછી શક્તિ હતી ? પણ તે પોતાને માટે જીવ્યા હતા. એટલે જે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાને જ માટે કરે તે ક્ષત્રિય નહીં પણ રાક્ષસ છે. ક્ષત્રિયનો ધર્મ સમાજનું રક્ષણ કરવાનો છે. જ્યાં રક્ષણની જરૂર પડે ત્યાં ક્ષત્રિય પહોંચ્યો જ હોય. સમાજનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય અથવા નાશ પામે તો ક્ષત્રિય ધર્મ નાશ પામ્યો ગણાય.

વૈશ્ય—‘વિશ્’ = પ્રવેશ કરવું. સમાજમાં જે પ્રવેશ કરે તે વૈશ્ય. સમાજમાં વૈશ્ય હોય તો સમાજ ખીલે અને ટકે. એટલે આ શબ્દ સંપત્તિવાચક છે.

સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરવી અને સમાજના દરેક અંગને પહોંચાડવી, એ વૈશ્યનું કાર્ય છે. જો સમાજનું એક અંગ ખીલે અને ખીજું કરમાય તો સમાજનું જોડાણ કે વૈશ્ય ધર્મમાં ક્યાંક ખામી છે.

એના વિશે મનુ મહારાજે કહ્યું છે:—

પશૂનાં રક્ષણં દાનં ર્જ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વણિક્યં કુશીદં ચૈવ, વૈદ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥

તેનું કાર્ય પશુનું પાલન કરવું, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, દાન આપવું, વગેરે છે.

વૈશ્ય દાન લે નહીં. કેમકે તે પોતાના અપપૂરતું

રાખીને પછી બાકીની સંપત્તિ સમાજમાં વહેંચે છે, એટલે તેને દાન લેવાનો અધિકાર નથી.

બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ રચે અને તેનું રક્ષણ કરે, અને તે ન કરી શકે તો મોતને ભેટે. પણ સંસ્કૃતિના નાશનો સાક્ષી થવાને તે જીવતો ન રહે.

ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણે રચેલી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરે, અને ન કરી શકે તો તે મરી જાય.

પણ વૈશ્ય સમાજને પોષે અને પોષવાનું ન બની શકે તો તેને માટે તે મરી ન જાય.

શૂદ્ર—સેવા કરે, પરિચર્યા કરે. પોતાને માટે જીવે. પણ તે જે કંઈ કરે તેમાં સામાજિક કલ્યાણ થાય ખરું.

આજે તો શૂદ્ર હલકો ગણાય છે, પણ તેમ નથી. તેના સિવાય સમાજ ટકી ન શકે.

આપણે ઈશ્વરને વિશ્વકર્માના નામથી ઓળખીએ છીએ. વિશ્વકર્મા એટલે કારીગરવર્ગ. તે વર્ગ શૂદ્ર છે.

વિશ્વકર્માના પાંચ પુત્રો ગણાય છે

લાકડું	ઘડનાર	સુથાર
લોહું	„	લુહાર
માટી	ઘડનાર	કુંભાર
પથ્થર	„	સલાટ
મકાનનો	રચયિતા	કડિયો

આમ કુદરતે જે સંપત્તિ પેદા કરી છે તેમાંથી તે ઉપયોગી ચીજો બનાવીને સમાજને ટકાવે છે. એટલે તે વર્ગ ન હોય તો સમાજ ટકી શકે નહીં.

વૈશ્યને ખેતી કરવી હોય તો હળ જોઈએ, કોશ જોઈએ. તે કોણ આપે ? તેને વાસણ જોઈએ તે કોણ કરી આપે ? તેને રહેવા ઘર જોઈએ તે કોણ કરી આપે ? અને એ વસ્તુઓ વિના એકેય વર્ગને ચાલે નહીં. માટે તે અતિ ઉપયોગી છે.

આમ ચાર વર્ગ અથવા ચાર વિભાગ કર્યા. એ ચારે વિભાગ ભેગા મળે તો જ સમાજ ટકી શકે. એમાંથી એકે વર્ગ ન હોય તો ન ચાલે. જો સમાજમાં એ ચારે વિભાગ વ્યવસ્થિત રીતે પોતાનો ધર્મ બજાવે તો સમાજ વ્યવસ્થિત અને શાન્તિથી જીવી શકે. આમ ચારેય વર્ણ એક અંગરૂપ જેવા છે.

આનો ખીજી રીતે અલંકારિક ભાષામાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

બ્રાહ્મણ—વેદમાં એક મંત્ર છે :

બ્રાહ્મણો સ્વમુખમાસીત્ બાહ્વરાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઊરુ ॥

મંત્ર આપે, વિચાર આપે, પ્રેરણા આપે તે ઋષિ. સપ્તર્ષિ કહે છે તે—૨ આંખ, ૨ કાન, ૨ નાક, ૧ મોં. એ સાતેય આખા અંગને પ્રેરણા આપે છે, પણ પોતાના માટે કંઈ રાખતાં નથી.

આંખ જોવાનું કામ કરે છે, પણ તેને તેમાં કંઈ લેવાદેવા નથી હોતી. એવી રીતે કાન સાંભળે છે, પણ તેથી કાનને કંઈ એ સાંભળવાથી લાભ કે ગેરલાભ થવાનો નહીં.

બ્રાહ્મણ એટલે માથાનો ભાગ. એનું કાર્ય ઉપર બતાવ્યું

તે છે. આખા શરીરમાં માથું ઉપર છે, એટલે પ્રાક્ષણીએ માન્યું કે અમે શ્રેષ્ઠ છીએ. શરીરના બધા ભાગોમાંથી કોણ શ્રેષ્ઠ અને કોણ નીચો? ખરી રીતે જાંચનીચા જેવું કંઈ છે જ નહીં. ધડ ઉપરના ભાગને માથું નામ આપ્યું, તેમ આલંકારિક ભાષામાં તેને પ્રાક્ષણ નામ આપ્યું. એથી તે મોટો બની જતો નથી.

માથું હંમેશાં ખુલ્લું હોય છે અને રહે છે. આંખ, નાક, કાન, મોં ટાઢ, તાપ અને વરસાદમાં ય ખુલ્લાં રહે છે. જો એ ખુલ્લાં ન હોય તો નુકસાન થાય.

વળી માથું આખા અંગનો મુખ્ય અલંકાર છે. તે જાંચું અને ખુલ્લું હોવાથી હંમેશાં આગળ તરી આવે છે. આમ મસ્તક આખા અંગનું ભૂષણ છે.

ક્ષત્રિય—વાહુવૈં બલં વીર્યં । હાથ ક્ષત્રિય છે. કોઈ માથામાં ફટકો મારવા આવે, કે પેટમાં લાકડી ખોસવા આવે કે પગમાં લાકડી મારવા આવે તો હાથ રક્ષણ કરવા દોડી જશે. ઘા સહન કરીને પણ હાથ બધાને બચાવશે, અને તે હંમેશાં ખુલ્લા રહે છે. તે પોતાનું કામ ન કરે તો શરીરને નબળું મુશ્કેલ થાય. જો હાથ ન હોય તો તે તદ્દન એશિયાળું બની જાય, ગુલામ બની જાય. ગુલામ માણસ જીવી શકે ખરો, પણ તેના જીવનમાં પ્રાણ, આશા કે ઉત્સાહ ન હોય.

વૈશ્ય—પેટને વૈશ્ય કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. બધો ખોરાક પેટમાં જાય, એટલે બધી સંપત્તિ વૈશ્ય પાસે જાય. એ ખોરાકનું લોહી બનીને આખા

શરીરને પહોંચાડવાનું કામ તેનું છે. જો એ ખોરાક પેટમાં જ રહે એટલે પરિશ્રદ્ધ કરે તો રોગ થાય. અને આખું અંગ પીળું—ફિશ્કું પડી જાય. એટલે જો સંપત્તિનું લોહી શરીરના અંગોને જોઈતા પ્રમાણમાં પહોંચે, તો શરીર સુદૃઢ રહે.

જો ખોરાક પેટમાં જ રહે તો તે મળરૂપ બની જાય અને કીડા થાય—ગંધાર્ધ ઊઠે. તેમ સંપત્તિ પણ એક ઠેકાણે જ રહે તો સમાજમાં ચોર લૂંટારા પેદા થાય અને સમાજ બગડે. વૈશ્ય બધી સંપત્તિ પોતાને ત્યાં ભેગી કરશે પણ તે સમાજને વહેંચી દેશે, અને પોતે રોજ ખાલી જ રહેશે. જેમ પેટમાં ખોરાક જાય છે તે પચીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ બહાર નીકળી જાય છે અને પેટ ખાલી જ રહે છે. તેવું જ સમાજ વિશે પણ બને છે.

શૂદ્ર-પગ—જો પગ મજબૂત ન હોય તો શરીર અપંગ બને. એની પણ પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી છે. તમે જાણો છો કે ચાંદલો કપાળે કરવામાં આવે છે, પણ ચાંદલો કરવાથી પવિત્ર ન થવાય. પવિત્ર થવા માટે બધા પગે લાગે છે, પ્રણામ કરે છે. ચરણરજ પવિત્ર ગણાય છે. માથાની રજ કંઈ પવિત્ર ગણાતી નથી. લોકો પવિત્ર થવા ચરણામૃત લે છે.

આમ પ્રગતિની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી છે. એટલે શૂદ્રની પ્રતિષ્ઠા રાખવામાં આવી છે. કેમકે શરીરનું તે અંગ પણ એટલું જ આવશ્યક છે, જેટલાં બીજાં અંગો છે.

પગ પણ હાથની જેમ હંમેશા ખુલ્લા રહે છે. તેને ગાંઢકીમાં-ધૂળમાં વધુ રહેવાનું હોય છે. તેથી તેને વારંવાર

ધોવાની, સાફ કરવાની જરૂર છે. આ રીતે ચારે વર્ણમાં કોઈ પણ વર્ગનું કાર્ય હલકું નથી અને કોઈ પણ અપ્રતિષ્ઠિત નથી.

આમ આખો વર્ણધર્મ એક અંગરૂપ-પરસ્પરાવલંબી છે અને પરોપકાર માટે છે. તે એક વખત શ્રેષ્ઠ હતો. આજે તે બ્રષ્ટ થયો છે અને તે તૂટ્યો છે.

તે તૂટ્યા પછી મિથ્યાભિમાન આવ્યું. આડંબર, ડોળ આવ્યાં. કેમકે ધર્મ ચૂક્યા ખરા, પણ ધર્મવાળા તો કહેવરાવવું છે. એટલે દેખાવ કરવો પડે છે, ડોળ કરવો પડે છે.

વર્ણધર્મ—‘ધર્મ’માં ધૃ ધાતુ છે. ધૃ એટલે ધારણ કરવું. જેથી વર્ણ ટકે તે વર્ણધર્મ. એ પ્રમાણે જે વડે ગૃહ સુરક્ષિત રહે તે ગૃહધર્મ. એટલે જે ટકાવે છે, સ્થિર કરે છે, તે ધર્મ કહેવાય. એનો અર્થ એ થયો કે સ્થિરતાનો આધાર ધર્મ ઉપર છે.

કેટલીક વખત એવું બને કે ધર્મ દેખાવમાં હોય, પણ ખરેખર ન હોય. એનો અર્થ ધર્મનો ડોળ હોય. એવા ડોળથી ટકાય નહીં ત્યારે તે અધર્મ છે એમ સમજવું જોઈએ. લૂંટ કરીને ધન લાવીએ તો સમાજ ન ટકે અને આપણે પણ ન ટકીએ. તેથી તેને અધર્મ કહ્યો.

વર્ણધર્મથી સમાજ ટકે છે. તેમાં પોતાનું ટકવાનું આવી ગયું. માથું, આંખ, નાક, કાન વગેરે ગમે તેટલાં તેજસ્વી હોય પણ હાથ કામ ન કરે તો? એવું જ દરેક અંગ વિશે છે. તેથી જો દરેક પોતાનો ધર્મ અતિશય ચીવટથી પાળે, તો તે સમાજ માટે શ્રેષ્ઠ છે. પછી તે પ્રાક્ષણ હોય કે શૂદ્ર હોય તેની હરકત નહીં.

આંખ જોવાનું કામ કરે, પણ ઝીણવટથી જુએ તો તેની આંખ સારી છે એમ કહેવાય. પણ તેથી આંખને કંઈ લાભ થયો ખરો ? ના. આંખનાં વખાણ થયાં ખરાં ? કોઈ કહેશે તેની આંખ સમડીની આંખ જેવી છે. નાક સારું હશે તો કહેશે તેનું નાક કૂતરાના નાક જેવું છે, કીડીના નાક જેવું છે. પણ તેથી કોઈ આંખને કે નાકને શણગારશે નહીં. કેમકે તે બીજાં અંગ કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી. તેણે તેની ફરજ બરાબર બજાવી. તેથી તેને માન મળશે.

આજે ગાંધીજીને બધા ‘મહાત્મા’ કહે છે, માન આપે છે, કેમકે તે પોતાની ફરજ ઉત્તમ રીતે બજાવે છે. પણ એ પોતે પોતાની જાતને સૌથી અઢિયાતા નથી માનતા. આજે લોકો જેમ મોટાઈની કિંમત મેળવવા માગતા હોય છે, તેવું તે કરતા નથી. તેથી જ તે માનનીય છે. એટલે માન આપવા યોગ્ય છે. એમ બધા સમજે છે અને માન આપે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આજે વર્ણધર્મ તૂટી ગયો છે. પણ તેમ છતાં આજે કહીએ છીએ કે વર્ણધર્મ છે અને તેને છોડતા નથી. જેમ વાંદરી પોતાનું બચ્ચું મરી જાય તોય છાતીએથી છોડતી નથી, તેમ આપણે વર્ણધર્મ તૂટી ગયો હોવા છતાં તેને વળગી રહ્યા છીએ; અને છોડીએ છીએ ત્યારે એના માટેનો તિરસ્કાર કેળવીને છોડીએ છીએ, તેથી નુકસાન કરીએ છીએ. સાચું કહીએ તો આજે વર્ણ પણ નથી રહ્યો અને ધર્મ પણ નથી રહ્યો.

આજે બ્રાહ્મણ નામું લખે છે, રસોયાનું કામ કરે છે, અને લુહાર પણ બને છે. કારીગરનો છોકરો શિક્ષક થાય

છે. એટલે વર્ણ ક્યાં રહ્યો? એવી રીતે આજે પોતાની ફરજ કોણ બજાવે છે? સમાજ માટે કાણ કેટલા ઘસાય છે? આજે તો પોતાના સ્વાર્થ માટે આખા સમાજનું અકલ્યાણ કરતાં પણ લોકો અચકાતા નથી. એટલે ધર્મ પણ નથી રહ્યો.

તેમ છતાં જન્મે પ્રાપ્ત હશે એ કહેશે કે હું પ્રાપ્ત છું અને શ્રેષ્ઠ છું; પછી ગમે તે ધંધો ગમે તે રીતે કરતો હોઈ. આવું બધું ક્યાં સુધી નલે? એને ખીજા લોકો પ્રાપ્ત ન કહે અને શ્રેષ્ઠ ન માને તો તે આખા સમાજને નુકસાન કરવા તૈયાર થાય છે.

પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે આખા સમાજને નુકસાન કર્યું હોય એવા દાખલા આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ છે.

દ્રોણાચાર્યની વાત કરીએ :—

તે એક ગરીબ અને સમર્થ પ્રાદ્યુ હતા. પણ એમને ગરીબાઈમાં શરમ આવી. ખરી રીતે પ્રાદ્યુ માટે ગરીબાઈ શોભાડપ છે. તે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દ્રુપદ રાજાની સાથે રહીને ભણ્યા હતા. બંને સહાધ્યાયી હતા. તે દ્રુપદના રાજ્યમાં રહેતા હતા. પોતાના દીકરા અશ્વત્થામાને પીવા દૂધ નથી મળતું, એથી એમનાં પત્નીના આગ્રહથી તે રાજા દ્રુપદ પાસે ગાયની યાચના કરવા ગયા. જૂની મિત્રાચારી યાદ કરી, ગાયની જરૂરિયાત જણાવી. દ્રુપદે ગાય ન આપી અને અપમાન કર્યું. એટલે દ્રોણાચાર્યે પોતાને થયેલ અપમાનનો બદલો લેવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તેનું રાજ્ય છોડીને હસ્તિનાપુર ગયા. ત્યાં તેમણે પાંડવ-કૌરવોને ભણાવ્યા. શા માટે? દ્રુપદનો બદલો લેનાર ક્ષત્રિયો તૈયાર કરવા માટે.

તેમણે ગુરુદક્ષિણામાં શિષ્યો પાસે માગણી કરી કે દ્રુપદને ખાંધી લાવો. પાંડવ-કૌરવો દ્રુપદને ખાંધી લાવ્યા અને તેની પાસે હાર કબૂલ કરાવી. દ્રુપદે સંજોગો જોઈને હાર કબૂલ કરી, પણ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે એનો ખદલો લઈશ. એમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદી ઉત્પન્ન થયાં અને આખું મહાભારત થયું.

એ જ દ્રૌણાચાર્યે પોતાના દીકરાને અર્જુન કરતાં વધુ વિદ્યા આપવા પ્રયત્ન કર્યો. એમણે જ એકલવ્યને શિક્ષણ ન આપ્યું. અને તેમ છતાં તેની પાસેથી ગુરુદક્ષિણામાં જમણા હાથનો અંગૂઠો માગ્યો. આ બધું શા માટે? જે માણસ એક વખત ધર્મ ચૂક્યો, એ કયાં જઈને અટકશે તે શું કહેવાય?

આમ ધર્મ ચૂક્યા પછી તે સમાજને દિનપ્રતિદિન નુકશાન કરતો બન્યો છે. બ્રાહ્મણ માટે ગરીબાઈ એજ ગૌરવ છે એ વાત દ્રૌણાચાર્ય ચૂક્યા. અને તેનું પરિણામ મહાભારતના યુદ્ધમાં પરિણમ્યું. એ જ દ્રૌણાચાર્ય પાસે યુદ્ધની શરૂઆત થતાં પહેલાં યુધિષ્ઠિર આશીર્વાદ લેવા બન્યો છે ત્યારે તે કહે છે—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

હું અર્થનો દાસ છું. પણ તારું કલ્યાણ થાઓ.

આમ દ્રૌણાચાર્યે વર્ણધર્મ તોડ્યો. પરિણામે અર્થના દાસ બન્યા અને સમાજને બારે નુકશાન કર્યું.

એવી રીતે આજે ચારે ય વર્ણમાંથી કોઈ પણ વર્ણ પોતાનો ધર્મ પાળતો નથી. એટલે વર્ણાશ્રમ લુપ્તપ્રાયઃ થાવ

ઠેકો છે. આજે સમાજને ફરી સ્થિર બનાવવો હોય તો વર્ણધર્મમાં પેસી ગયેલું ઊંચ-નીચનું તત્ત્વ દૂર કરીને જેને લાગે જે કાર્ય આગ્રહ હોય તે ફરજ સમજીને ઉત્તમ રીતે પાર પાડવાનો આગ્રહ રાખવો. દરેક કાર્ય કરતી વખતે સમાજહિતનો મુદ્દો કેન્દ્રમાં રાખવો. એ એનો ઉકેલ છે. એ જ આજનો વર્ણધર્મ બને છે.

[૨]

યમનિયમ

હવે એ ધર્મ પાળવા માટે શું કરવું જોઈએ એનો વિચાર કરીએ. એ માટે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ છે.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ છે. ‘યમ’ એટલે રોકવું. એ પાંચેયને પ્રયત્નથી રોકવા જેવા છે.

પાંચ નિયમ છે:— શૌચ(પવિત્રતા), સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન.

ઉપરના પાંચ યમોને રોકવા પાંચ નિયમો કહ્યા છે. એટલે યમ સાધ્ય છે, નિયમ સાધન છે.

મનુ ભગવાને કહ્યું છે—

યમાન્ સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્ બુઘઃ ।

યમાત્ પતત્યકુર્વાણો નિત્યં નિયમાન્ ભજેત્ ॥

યમોનું સેવન કરવું. યમનું પાલન નહીં કરનારો પડે છે. માટે ડાહ્યો માણસ યમોનું પાલન કરવા હંમેશા પ્રયત્ન કરશે. નિયમનું પાલન કદાચ ન થયું તો નલાવી લેશે; પણ યમના પાલનમાં ક્યાંય નહીં રાખે.

આજે એથી ઊલટું છે. બધા નિયમનું પાલન કરે છે. યમનું બિલકુલ નહીં.

સ્વચ્છતા—તો નિયમ સાચવવા પ્રયત્ન કરશે. દિવસમાં અનેક વાર સ્નાન કરશે. શરીર પવિત્ર કહેવરાવશે. પણ પવિત્રતાની ચિંતા નહીં કરે. ખરી રીતે પવિત્રતા માટે સ્વચ્છતા જરૂરી છે. પણ સ્વચ્છતાથી પવિત્રતા ન આવે, એ મદદગાર બને. પવિત્રતા વિનાની સ્વચ્છતા આડંબરરૂપ પણ હોય.

સંતોષ—લોકો કહેશે કે ભગવાને દાંત આપ્યા છે એટલે ચાવણું તો આપશે જ. એમ કહીને બેસી રહેશે અને સંતોષ માનશે. પણ પેટ તો ભરવું જ જોઈશે. એટલે અનેક ધંધા કરશે. શરીરે તગડો હશે તોય લીખ માગવામાં શરમ નહીં માને. આ ખોટો સંતોષ કહેવાય. કર્તવ્ય કર્મ કરવાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય તેનું નામ સંતોષ.

તપ—કોઈ ઊંઘે માથે લટકશે. વળી કોઈ શરીરે ચીપિયા મારશે. એને લોકો તપ કરે છે એમ કહેશે. અને દાનદક્ષિણા તેની પાસે મૂકશે; પણ તે સાચું તપ નથી. કેમકે એથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે ઈન્દ્રિયોને તપાવવી, તેને કાબૂમાં રાખવી, એનું નામ તપ.

સ્વાધ્યાય—ટીપણું રાખશે. ગીતા કે બીજું જે પુસ્તક હશે તે વાંચ્યા કરશે પણ આત્માનો અભ્યાસ નહીં કરે. એટલે તેના જીવનને તેની સાથે કંઈ સંબંધ નહીં હોય. પોતાને પંડિત માનશે. વેદ વાંચી જશે. પણ આચારમાં કંઈ નહીં હોય, છતાં આચાર્યની પદવી મળી હશે.

તે સાચો આચાર્ય નથી, પણ શુદ્ધ જીવન જીવવાને માટે જે આચાર શીખવે તે આચાર્ય અને આત્માનું (અથવા કર્તવ્યનું) ચિંતન તે સ્વાધ્યાય.

ઇશ્વરપ્રણિધાન—રામ રામ....એમ માળા ફેરવશે. અને ભગત બનશે.

આમ બધા નિયમો જડની જેમ પાળશે. અને એવા નિયમો પાળીને પોતાને શ્રેષ્ઠ મનાવવા પ્રયત્ન કરશે. તેવા લોકો કહેશે કે ગાંધીજીએ વર્ણધર્મનું રસાતાળ કાઢી નાખ્યું, ઓળાવાડો કર્યો અને બધાને એક આરે કરી દીધા.

ખરી રીતે, ગાંધીજીએ કંઈ ક્યું નથી. એમણે તો એ સ્થિતિ થયેલી જોઈને તે બધાને બતાવી છે. એ તો સાચો વર્ણધર્મ સ્થાપવા માગે છે. આજે તો વર્ણધર્મ મરી ગયો છે. આજે તો કેટલાક શબ્દોના અર્થ પણ બદલાઈ ગયા છે. એના એક બે નમૂના આપું.

સ્વયંપાકી—પોતાની મેળે રસોઈ કરીને જમે, તેને સ્વયંપાકી કહેવાય છે. ખરી રીતે પોતાની મહેનતનું ખાનાર સ્વયંપાકી છે.

વટલાવું—આજે તો કોઈના વાસણનું પાણી પીએ કે અનાજ ખાય તે વટલાયો ગણાય છે. પણ તે પાણી અને અનાજ સ્વચ્છ અને શરીરને પથ્ય તથા પોષક હોય તોય વટલાયો કહે છે.

વટલાવાનો અર્થ એ છે કે પારકાની મહેનતનું ખાવું. દરેકે પોતે મહેનત કરીને ખાવું જોઈએ. જો તેમ તે ન કરે તો વટલાયો ગણાય.

અન્ન પવિત્ર કરવું—આજે તો ઘી, ગોળ અને ઘઉં ત્રણ ચીજોમાંથી ખોરાક બને તે પવિત્ર ગણાય છે. ખરી રીતે એનો અર્થ એ છે કે પવિત્ર રીતે ઉત્પન્ન કરેલું અન્ન પવિત્ર છે. અને પવિત્ર આહાર હોય તો હૃદય પવિત્ર થાય. જ્યાં આહારશુદ્ધિ છે, ત્યાં હૃદયશુદ્ધિ હોય છે. એમ ન બને તો સમજવું કે આહારમાં શુદ્ધિ નથી.

એનો એક દાખલો આપું, જેથી તે વધારે સ્પષ્ટ થશે. સ્વામી રામતીર્થ એક વખત સવારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એક રખારણુ દૂધ લઈને જતી મળી. તે બાઈએ સ્વામીને જોયા. અને મનમાં થયું કે સ્વામી મારા દૂધનો સ્વીકાર કરે તો સારું. તેણે સ્વામીને વિનંતી કરી કે મારું દૂધ પીશો ? સ્વામીએ ના પાડી. પણ બાઈને સ્વામી પ્રત્યે લક્ષિત થઈ હતી, એટલે આગ્રહ કરીને દૂધ આપવા લાગી. સામાન્ય રીતે દૂધ કૂંકીકૂંકીને આપવાનો રિવાજ હોય છે. એની પાછળ એ હેતુ પણ હોય છે કે તર-મલાઈ ન જાય. એ રીતે એ બાઈ પણ દૂધ કૂંકીકૂંકીને વાસણમાં રેડતી હતી. સ્વામી જોઈ રહ્યા હતા. એટલામાં તર મલાઈનો ભાગ એક સાથે વાસણમાં પડ્યો. બાઈના મોંમાંથી સહજ રીતે ‘એંહ’ નીકળી ગયું, તેમ છતાં તેણે દૂધ રેડવાનું ચાલુ રાખ્યું, પણ સ્વામીએ બાઈને કહ્યું, “બાઈ, હવે તારું દૂધ મને ન ખપે.”

બાઈએ બહુ આગ્રહ કર્યો અને દૂધ સારું છે એમ કહ્યું, ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું, “એ હવે દૂધ નથી રહ્યું. એમાં તારી ‘એંહ’ પડી છે. હું એ દૂધ લઉં તો પેલી

‘એંહ’ પણ આવે અને હું અપવિત્ર થાઉં. મારામાં મલાઈ મળ્યાથી હૃદય કઠોર થાય. એ દોષ થાય. કેમકે તને એ મલાઈ પડી તે ગમ્યું નથી.’

આમ કયા ભાવથી ભોજન આપવામાં આવે છે, કે ભોજન તૈયાર કરવામાં આવે છે, કેની પાસેથી અને કેવી રીતે અનાજ વગેરે મેળવ્યું છે એ બધા પર આહારશુદ્ધિનો આધાર રહે છે.

ફક્ત ઘી, ગોળ, ઘઉં મળ્યા એટલે આહાર શુદ્ધ છે એમ નહીં માનવું જોઈએ.

આશ્રમ ધર્મ

વૃણુધર્મની વાત આગળ થઈ છે. હવે આશ્રમ ધર્મની વાત કરીશ.

વર્ણ એ વૃત્તિ છે. જેમકે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મવૃત્તિથી જીવવું જોઈએ. એણે એને મળેલી ફરજો બજાવવી જોઈએ. વર્ણ પોષણ માટે છે, સમાજ ટકાવવા માટે છે અને આશ્રમ ધર્મ મોક્ષ-મુક્તિ માટે છે.

વર્ણ અને આશ્રમ બંને ધર્મો એકબીજાને ટેકો આપે છે. જો એકબીજાને ટેકો ન આપે તો સમજવું જોઈએ કે ક્યાંક ખામી છે.

આજે વર્ણ નથી અને આશ્રમ પણ નથી. જન્મથી વર્ણ નક્કી થાય છે, પણ સારી રીતે કર્મથી નક્કી થવા જોઈએ.

વર્ણની જેમ ચારે આશ્રમ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ) જગતમાં બધે જ છે અને રહેશે. પણ હિન્દુધર્મે તેની વ્યવસ્થિત યોજના કરી છે, એટલે સહજ રીતે સમાજ વ્યવસ્થિત ચાલે, અને વ્યક્તિગત જીવન સહેજે ઉન્નત થઈ શકે.

પ્રથમ અવસ્થા—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—માણસ પ્રથમ ઘડાય છે, પછી તે કાર્યક્ષમ બને છે. દરેક ચીજ વિશે પણ તેમ જ છે. માટીમાંથી ઘડાઈને વાસણ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ જમવા માટે થઈ શકે છે. એકલી માટીમાં જમવાનું થઈ શકતું નથી. એવી જ રીતે મનુષ્યના દેહનું પણ છે.

પક્ષી અને માણસ દ્વિજ ગણાય છે. તે બે વખત

જન્મે છે. પક્ષીમાં પ્રથમ ઇંડું હોય છે. તે સેવાય છે અને તૈયાર થાય છે. પછી ઇંડું ફૂટી જાય છે, એટલે તે બહાર આવે છે. પછી તેની માતા તેને પોષે છે.

એવી રીતે મનુષ્યનું ઘડતર પણ બે વખત થાય છે. એક ગર્ભવાસમાં અને બીજું જન્મ પામ્યા પછી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં. એક માતાને પેટે અને એક સરવસ્તીને પેટે અથવા શુરુકુળમાં જન્મે છે.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં એવી વાતો આવે છે કે ગર્ભવાસમાં જ્ઞાન મળેલું, તે તેને જીવનમાં ઉપયોગી થયું. અભિમન્યુને ગર્ભમાં કોઠાવિદ્યા મળી હતી, પણ છેલ્લા સાતમા કોઠાની વિદ્યાની વાત ચાલતી હતી ત્યારે સુભદ્રા ઊંઘી ગયાં. તેને લીધે એટલું જ્ઞાન અધૂરું રહી ગયું. પરિણામે છેલ્લા કોઠાયુદ્ધમાં અભિમન્યુ મરાયો.

ગર્ભે દદાતિ મોજનમ્—ગર્ભમાં ભોજન આપે છે. આ ભોજન એટલે દાળભાત નહીં, પણ શરીરને ટકવા માટે રસ અને તેની સાથે માતૃપિતાની ટેવો.

ઈશ્વરે કેવી લીલા—રચના કરી છે, તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ લાગે છે.

સ્રીની રજ સાથે પુરુષનું વીર્ય મળે ત્યારે તેમાં જીવ પેદા થાય છે. વીર્યમાં અનેક નાનાં જંતુઓ હોય છે. એ બધામાંથી કોઈકની જોડી થઈ જાય છે. અને એ લેગાં થાય ત્યારે તેમાંથી બે અને બેમાંથી ચાર એમ અનેક ભાગ થાય છે અને એ બધા ભાગો એકબીજા સાથે જોડાતા જાય છે.

પ્રથમ નાલિ તૈયાર થાય છે. પછી ધીમે ધીમે બીજા ભાગોની રચના થાય છે. એમ નવ મહિને આખું શરીર ખરાબર તૈયાર થઈ જાય છે, એટલે બાળક બહાર આવે છે. આ રીતે તેનું એક ઘડતર પૂરું થયું.

બીજું ઘડતર બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં થાય છે. ત્યાં તેને ટેવોનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. ટેવો પાડવામાં આવે છે. શરીર, મન અને હૃદય ત્રણેનું ઘડતર કરવામાં આવે છે. એ માટે તેને ગુરુ પાસે મોકલવામાં આવે છે, ત્યાં ગુરુ તેના પિતા અને સરસ્વતી તેની માતા બને છે.

આમ પ્રથમ ગર્ભવાસમાં અને પછી ગુરુ પાસે ઘડાઈને તે સમાજમાં જાય છે. જન્મવું એટલે અવતરવું. અવતરવુંનો અર્થ થાય છે નીચે ઊતરવું—સમાજમાં જવું. ગુરુને ત્યાંથી જ્ઞાન મેળવીને સમાજમાં જાય ત્યારે સમાવર્તન વિધિનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે તે સમાજ માટે પૂરો ઘડાયો છે—સમાજમાં રહેવાને લાયક થયો છે.

બ્રહ્મચારીને પીળાં વસ્ત્ર—સંન્યાસીને લગવાં વસ્ત્ર હોય છે, તેમ બ્રહ્મચારીને પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાનાં હોય છે. તેનું કારણ? મૃતદેહ પીળો હોય છે. ગુરુ પાસે શિષ્ય બધુવા જાય છે ત્યારે તે મૃતદેહ જેવો થઈને જાય છે. તે ગુરુને કહે છે, આ દેહમાં કંઈ નથી. એને હવે જેવો ઘડવો હોય તેવો ઘડો. પીળાં વસ્ત્ર તેનાં પ્રતીક છે.

પ્રથમ ઉપદેશ—ગુરુ તેને શરૂઆતમાં જ કહે છે,
**યાનિ વંદ્યાનિ કર્માણિ, તાનિ સેવિતવ્યાનિ
 નો દ્વિતરણિ ।**

મારાં જે સારાં કર્મો છે તેની ઉપાસના કરજે, ને શ્રદ્ધા કરજે, ખીજાં નહીં. આમ પ્રથમથી જ તેને સારું સારું લેવા અને ખોટું ખોટું છોડી દેવા જણાવે છે. ગુરુ પાસે જવા માટે યજ્ઞ વિધિ રાખવામાં આવે છે, તેને ઉપનયન સંસ્કાર કહે છે.

ઉપ+નયન=પાસે જવું. ગુરુ પાસે જવું, એવો અર્થ થાય છે. ઉપવીત=ઉપ + વિ + इति = વિશેષ પ્રકારે ગયેલો તે. આ રીતે ગુરુ પાસે વિદ્યાર્થી જાય છે. પછી તેના શરીરને, મનને અને હૃદયને—આત્માને ધડે છે.

શરીર ઘડતર—શરીર ઘડતર માટે તેનાં બધાં અંગો મજબૂત થવાં જોઈએ. ટાઢ, તાપ સહી શકે તેવાં અને ધાર્યું કામ આપે તેવાં થવાં જોઈએ. એ માટે પોષાકમાં લંગોટી, પથારીમાં મૃગચર્મ અને રક્ષણ માટે દંડ આપવામાં આવે છે.

વળી તેને આજ્ઞા હોય છે—ખાટલા પર ન સૂવું, તેલ ન ચોળવું, વાળ બાંધી રાખવા, રોજ બે વખત સ્નાન કરવું, શરીર દબાવવું નહીં, અભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવો, ક્રોધ ન કરવો, કોઈના શરીરનો સ્પર્શ ન કરવો—એ માટે સ્વતંત્ર પથારી રાખવી, વાહનમાં બેસવું નહીં વગેરે.

આમ આવી ક્રિયાઓ કરવાથી શરીર ખડતલ થાય છે અને મજબૂત બને છે.

એ માટે ખોરાક કેવો જોઈએ?—ખોરાક પાંચ પ્રકારનો છે. ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. આંખ, નાક, કાન, જીભ અને આમડી—આ પાંચે ઇન્દ્રિયો વાટે આપણે ખોરાક લઈએ

છીએ. તેમાં એક ઇન્દ્રિયને સાત્ત્વિક ખોરાક આપીએ અને બીજીને તામસિક ખોરાક આપીએ તો તેથી સાત્ત્વિક અસર ન થાય.

જેમ કે જીભને સાત્ત્વિક ખોરાક આપીએ પણ આંખને નાટકચેટક જોવાનો, કાનને બીભત્સ વાતો સાંભળવાનો ખોરાક આપીએ તો જીભના સાત્ત્વિક ખોરાકની અસર મારી જશે. અને વધુમાં આંખ તથા કાનના ખોરાક નુકસાન કરશે. અન્નની જેમ તે પણ વિકાર ઉત્પન્ન કરશે. ચામડીને સ્પર્શ એવો ન થવો જોઈએ કે જે મન અને શરીરમાં વિકૃતિ પેદા કરે. આમ પાંચેય ઇન્દ્રિયોને સાત્ત્વિક ખોરાક મળે તો જ સાત્ત્વિક ખોરાક આપવામાં આવે છે એમ કહેવાય.

ખોરાક એટલે આહાર—આ+હુ=લેવું તે. આવી જાતના ખોરાકની ટેવ પડે તો પછી તેને બીજા ગમે નહીં. આ ટેવ પાડવા માટે કેટલો સમય જોઈએ ?

એક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે બાર વર્ષનું તપ કરવાનું વેદમાં જણાવ્યું છે. એવી રીતે વધુમાં વધુ ૪ તપ કરવાનાં હોય.

આમ ઓછામાં ઓછાં ૧૨ વર્ષ સુધી ટેવો પાડે તો તે ટેવો દૃઢ થાય. કોઈ કોઈ વખત ૧૨ વર્ષ વીતતાં છતાં પણ બધી ઇન્દ્રિયો ઘડાઈ ન હોય તો શુરુ તેને વધુ વખત રાખે છે.

મહાભારતમાં એક કથા છે. ઉપમન્યુ વિદ્યાર્થી ધૌમ્ય ઋષિ પાસે ભણતા હતા. તે વિદ્યાર્થીને બધું જ્ઞાન થયું હતું. પણ જીભ પર અંકુશ આવ્યો ન હતો. એટલે શુરુ તેને

સમાવર્તન સંસ્કાર આપતા ન હતા. ગુરુપત્નીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ ગુરુને ખખર હતી કે ઉપમન્યુ ને જીલનો સંયમ કેળવ્યા સિવાય સમાજમાં જશે તો સફળ નહીં થાય. તેને માટે તેને આકરી કસોટીમાં મૂકે છે. એ કસોટીમાં તેને જ્ઞાન થાય છે. એ કસોટી વખતે તો તેને એમ લાગે છે કે ગુરુ શા માટે મને ગાયો ચારવા મોકલતા હશે ? અને શા માટે ખાવાનો ભાવ પૂછતા નથી ? ગાયો ચારવામાં નવું શું શીખવાનું છે ? આમ છતાં તે ગુરુની આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરે છે. પણ જીલ તેને ખરોખાર લિક્ષા માગી લાવી ખાવા પ્રેરે છે. તેની મના થતાં ગાયનું દૂધ પીવા પ્રેરે છે. તેની મના થતાં વાછરડાં ધાવ્યા પછી પ્રીણ ચાટવા પ્રેરાય છે. અને છેવટે જીલ તેને પાંદડાં ખાવા પ્રેરે છે. એમ જીલ કાખૂમાં નથી તેથી તેને ગુરુની આજ્ઞાનું વિસ્મરણ થાય છે. શખ્દોનું પાલન કરે છે પણ ભાવ સમજતો નથી, તે જ્યારે ખાડામાં પડે છે ત્યારે તેને ભાન થાય છે. પોતાની જીભે તેને કેવાં કેવાં પાપ કરાવ્યાં તે સમજાય છે. ત્યારે ગુરુએ કરેલી કસોટીનું મહત્ત્વ પણ તે સમજે છે અને ત્યારે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને ગુરુ તે જાણે છે એટલે અભ્યાસ પૂરો થયાનો સમાવર્તન સંસ્કાર તેને કરાવે છે.

બ્રહ્મચારી—બ્રહ્મચારીની વ્યાખ્યા કરતાં પાણિનિએ કહ્યું છે કે બ્રહ્મણે વેદાદિવિદ્યાયાં ચર્યતે इति ब्रह्मचर्यम्.

બ્રહ્મ એટલે મહાન, વિશ્વ; બ્રહ્મણે-વિશ્વમાં, મહાન તરફ જવું. શરીર તરફની દૃષ્ટિ છોડીને બ્રહ્મ, વિશ્વ, સમાજ તરફ વૃત્તિ કરવી તે બ્રહ્મચર્ય. વિશ્વના ભૌતિક અને

આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તરફ જવું તે બ્રહ્મચર્ય અને તે તરફ જવાની ક્રિયા કરનાર તે બ્રહ્મચારી. નખ વધારનાર, વાળ વધારનાર કે પીળાં વસ્ત્ર પહેરનાર તે બ્રહ્મચારી નહીં. પણ વિશ્વના જ્ઞાનને શોધનારો, અને એ માટે તપશ્ચર્યા કરનારો બ્રહ્મચારી કહેવાય. સુખ શોધનારને જ્ઞાન ન મળે, પણ તપશ્ચર્યા કરનારને જ્ઞાન મળે.

મોટી મોટી શોધો કરનાર શોધકોનાં જીવન જોઈએ છીએ તો તેમણે પોતાની ધ્યેયસિદ્ધિ માટે ભારે તપસ્યાઓ કરી હતી. અને તે પછી તે શોધો કરી શક્યા છે. એવી શોધો કરનાર બાહ્ય જગતને ભૂલી જાય, ખાવાપીવાનું પણ ભૂલી જાય, અને શોધ પાછળ તપસ્યા કરે ત્યારે સિદ્ધિ મળે એમ બને.

ભાસ્કરાચાર્યે વિના સાધને 'પૃથ્વીનું વજન કયું' અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચ્યું.

આજે તો લોકો મનુષ્યકૃત દુઃખો વેઠી લે છે, પણ કુદરતનાં મોકલેલાં દુઃખોથી ગભરાઈ જાય છે. સાચી રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં શરીર અને મન એવી રીતે ઘડાવાં જોઈએ કે કુદરતી આફતો સામે થવાની તાકાત કેળવાય અને મનુષ્યકૃત આફતો સામે ટક્કર ઝીલવાનું બળ મળે.

જેમકે ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, ટાઢ, તાપ, અંધારું વગેરે દુઃખો કુદરતી છે. તેની સામે થવાનું બળ કેળવવું જોઈએ. આજે તો ઠંડી લાગશે એવી બીકથી જરૂર કરતાં વધારે કપડાં પહેરે છે. નાનાં બાળકો અકળતાં હોય તોય તેમનાં

માખાપ તેમને કપડાંથી મઢી દે છે. ખરી રીતે ટાઢ, તાપ ખમવાની તાકાત કેળવવી જોઈએ. તે જો પ્રમાણ ઉપરાંત હોય તો જ તે પૂરતું રક્ષણ શોધવું જોઈએ.

પણ મનુષ્યકૃત દુઃખોની સામે થવું જોઈએ. જેમકે ગુલામી મનુષ્યકૃત દુઃખ છે. તેની સામે થવું જોઈએ. કોઈ પણ ભોગે તેનો નાશ થવો જોઈએ. સામાજિક દુઃખો પણ નહીં વેઠવાં જોઈએ, પણ તેનો સામનો કરવો જોઈએ.

આપણે અમુક ઠેકાણે જવું છે. વચ્ચે નદી આવી તો તે કુદરતી આકૃત આવી. એ આપણે માટે તે વખતે આકૃત સમાન હોય પણ તે ઉપયોગી પણ છે. તેનાથી ગભરાવું ન જોઈએ. પણ તે માટે તરતાં શીખી લેવું જોઈએ. જેથી એવી આકૃત આવે તોયે ગભરાઈએ નહીં.

સોળે-સાન વીસે વાન—આમ શરીર, મન અને આત્મા કેળવાય તો વીસ વર્ષમાં શરીર ખરાખર ઘડાઈ રહે. કેટલાક ડોક્ટરો એમ કહે છે કે પચીસ વર્ષે શરીર ઘડાઈ રહે છે. બુદ્ધિ સોળ વર્ષની ઉંમરે ખીલે. એ ઉપરથી જ લખવામાં આવ્યું છે કે—

પ્રાપ્તે તુ જોહશે વર્ષે પુત્ર મિત્રમિવાચરેત્ ।

સોળ વર્ષની ઉંમરના પુત્રને મિત્ર જેવો ગણવો જોઈએ. એટલે તેને સલાહ આપવી પણ તેના પર મા-બાપે પોતાનો નિર્ણય લાદવો નહીં.

પણ આમ ક્યારે અને ? જો બાળકનું નાનપણથી જ સાચા શુરુ પાસે ઘડતર કરવામાં આવ્યું હોય તો એમ બને.

પહેલાં સો વર્ષના આયુષ્યની સામાન્ય મર્યાદા હતી ત્યારે જીવનના ચાર ભાગ પાડ્યા હતા. એટલે પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી તે બ્રહ્મચર્ય પાળે, વીર્યરક્ષા કરે, અને શરીર, મન ને આત્માથી બળવાન બને.

ગૃહસ્થાશ્રમ—બાદ ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશ કરે. ગૃહસ્થાશ્રમ બ્રહ્મચર્ય માટે છે. આજે તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ લગભગ તૂટી ગયો છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમ જ રહ્યો છે. એટલે ગૃહસ્થ જીવનમાં બ્રહ્મચર્ય હોઈ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન થાય ખરો.

પણ ગૃહસ્થ જીવનમાં જે ટેવો બ્રહ્મચારીએ પાડી છે, તે પ્રમાણે જીવન જીવવાનું છે. ટેવો પાડવાનો સમય બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં એ ટેવો પ્રમાણે જીવવાનું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાન મેળવ્યું તેનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં અનુભવ કરવાનો છે એટલે ત્યાર પછી જે જ્ઞાન થશે તે અનુભવવાળું જ્ઞાન બનશે.

આમ ગૃહસ્થાશ્રમીની ફરજ જરાય ઓછી નથી. તેમાં સ્ત્રીપુરુષે સાથે રહીને સમાજની ફરજો બજાવવાની છે. એ બજાવવામાં જ બધી શક્તિ ખર્ચવાની રહી. એટલે તેમણે વીર્યની રક્ષા કરવી જ જોઈએ. ફક્ત પ્રજોત્પત્તિ પુરતો જ બ્રહ્મચર્યનો ભંગ હોય. એ પ્રજોત્પત્તિ પણ સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએજ હશે એટલે તે ભંગ નહીં ગણાય. એ સિવાય વીર્યનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણમાં જ કરશે.

આમ ગૃહસ્થાશ્રમ ઊતરતો કે નીચો નથી, જીવનનો એક વિભાગ છે. આ રીતે ૨૫ વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે

એટલે તેમને એ જીવનથી સંતોષ થશે. જો તે સમય દરમ્યાન સંતોષ ન થાય તો સમજવું જોઈએ કે તેના બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં એટલી ઊણપ રહી હતી. ટેવો પાડવામાં ક્યાંક ખામી રહી ગઈ હતી.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ—૫૦ વર્ષે તે વનમાં પ્રવેશશે. વનમાં એટલે જંગલમાં નહીં; પણ સમાજના કલ્યાણમાં તે ગૃહસ્થાજીવન પૂરું કરશે, એટલે બાળકો વગેરેને કેળવીને તૈયાર કર્યા હશે એટલે તેમની ચિંતા નહીં હોય. એટલે પોતાનું બધું અનુભવવાળું જ્ઞાન સમાજના હિતાર્થે વાપરશે.

અને સમાજનું કામ કરતાં કરતાં તૃપ્તિ થશે એટલે તેની છેલ્લી સ્થિતિ સંન્યાસની આવશે.

સંન્યાસાશ્રમ—સંન્યાસના વસ્ત્રોનો રંગ ભગવો રાખવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ શું તે જાણો છો? સજગતા કાલસાનો રંગ કેવો હોય છે? તે ભગવો હોય છે. સજગતા કાલસામાં ધૂણી નથી હોતી. તેમ સંન્યાસીમાં વાસના નથી હોતી. તેની વાસના બળી ગઈ હોય છે.

સંન્યાસ-સમ્ + ન્યાસ = સારી રીતે છોડવું. તે વાસના અથવા ક્લાશાને સંપૂર્ણ રીતે છોડે છે. તે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં લોકહિતાર્થે કામ કરે. અને પછી તે પ્રવૃત્તિ એટલી બધી વધી જાય કે તે સ્થિર રહે ત્યારે વધુમાં વધુ પ્રગતિ કરે એમ બને છે. જેમ ભમરડાની ગતિ બહુ જ હોય છે, ત્યારે તે સ્થિર જેવો લાગે છે, તેમ સંન્યાસીની પ્રવૃત્તિ એટલી બધી વધે કે તે શાન્ત જેવો લાગે છે. તે અમુકને જ જ્ઞાન આપે એમ ન હોય. તે ઝાડની જેમ જે આવે તેને

આશ્રય આપે અને જ્ઞાન આપે. આખું જગત તેનું કાર્યક્ષેત્ર બની જાય છે. કૃતાશા છોડનાર સંન્યાસી જ્યારે શરીર છોડે છે ત્યારે સૂર્ય આથમતી વખતે જેવો શાન્ત થઈ ને આથમે છે, તેવો શાન્ત થઈ ને તે દેહ છોડે છે.

સંન્યાસીની પુત્રેષણા, લોકેષણા, અને વિત્તેષણા છૂટી ગઈ હોય છે. તે દંડ ધારણ કરે છે, એનો અર્થ એ કે તે મન, વાણી અને શરીરને કાબૂમાં રાખે છે.

સંન્યાસીનું મરણ તદ્દન સ્વાભાવિક હોય, જેમ સાપ સ્વાભાવિક રીતે કાંચળી ઉતારે છે તેમ. કપીર ભગતે કહ્યું છે કે, ‘દાસ કપીર જતન સે ઓઢી, જ્યેાં કી ત્યેાં ધર દીની ચદરિયાં.’ આ શરીર જેવું સોંપ્યું હતું તેવું જ જરા પણ ડાઘ વિનાનું, શુદ્ધ ઇશ્વરને પાછું આપ્યું. તેમ જ સંન્યાસીનું હોય છે.

ગીતાજયંતી

ગીતાજયંતી માગસર સુદ ૧૧ ને રોજ સાધારણ રીતે ઉજવાય છે. શાથી ? વેદ વગેરેમાં કયાંય માગસર માસની વાત આવતી નથી. પણ ગીતાજીમાં માસાનામ્ માર્ગશીર્ષોઽદ્દમ્ આવે છે. એટલે બાર માસમાં પ્રથમ માગસર હશે. એનું કારણ કદાચ એમ હશે કે માસ અને વર્ષ ગણવાની આપણી રીતો અલગ છે. જેમકે ખ્રિસ્તી લોકો પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસની ગતિ પ્રમાણે ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ ગણે છે. તેમને દર ચાર વર્ષે એક મહિનામાં એક દિવસની વધઘટ કરવી પડે છે. અને સૈકામાં પણ એમ કરવું પડે છે. હિંદુ લોકો નક્ષત્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે, એટલે ૩૬૦ દિવસનું વર્ષ ગણે છે. મુસલમાનો ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ ગણે છે.

આ ત્રણેનો મેળ મેળવવામાં અધિક માસ ગણતાં દર ૭૫ વર્ષે એક દિવસની ભૂલ રહી જાય છે. આજે ઉત્તરાયણ અંગ્રેજ તારીખ પ્રમાણે ૨૨ ડિસેમ્બર છે અને હિંદુ તિથિ પ્રમાણે જાન્યુઆરી ૧૪ છે. એમ ૨૩ દિવસનો તફાવત છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો મહાભારત કાળમાં માગસર સુદ ૧૧ થી વર્ષ શરૂ થતું હોવાનો સંભવ છે. જોકે આમાં ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી. છતાં ભગવાને પોતાનું સાધર્મ્ય માગસર માસ સાથે ઘટાવ્યું. તેથી ગીતાજયંતી આ માસમાં ઉજવવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

આ ગીતા મહાભારતનો એક ભાગ છે. પણ તે જ આખા ભારતનો નિચોડ છે.

આ મહાભારત આખુંય કાલ્પનિક છે એમ ગાંધીજી અને બીજા કેટલાક મહાપુરુષો માને છે. એનાં પાત્રોનાં નામ અર્થસૂચક છે. એટલે કાલ્પનિક નામો રજૂ કરીને જીવનનું સમગ્ર દર્શન કરાવવું એવું એનું પ્રયોજન દીસે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રને આંધળો બનાવ્યો છે. એનો અર્થ એ કે તે મોહાંધ હતો—પુત્રના મોહમાં આંધળો હતો. દુર્યોધન ખરાબ છે, પાંડવોને ખોટી રીતે પજવે છે અને રાજ્ય પડાવી દેવાનું વિચારે છે. એમ જાણતાં છતાં તે તેને ટેકો આપે છે.

એના મોહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનાં નામ દુર્યોધન, દુર્નીતિ, દુઃશાસન વગેરે પણ તેમના ગુણોના દ્યોતક છે. દુર્યોધન હોશિયાર હતો. પણ તે ધર્મમાર્ગે લડનારો ન હતો. અને છતાં બધા ભાઈઓનો તેને ટેકો મળતો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્ર મોહાંધ હતો એટલે ગાદી તેને ન મળી. પણ તેનો ભાઈ પાંડુ કામાંધ હતો, છતાં તેને ગાદી મળી. કામ અને મોહ બંને જોડી છે. પણ મોહ કરતાં કામ જુદો છે. મોહાંધ થયા પછી તેનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી, પણ કામી માણસની કામનાઓ અનેક જાતની હોય છે. તેને મોટાઈ વગેરેનું ભાન હોય છે, અને એમાં ધર્મ ભળે તો તેનો ઉદ્ધાર શક્ય બને છે. પાંડુ કામી હોવાથી તેના શરીરનો વર્ણ પીળો ગણ્યો છે. તે કામમાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેના છોકરાઓ પણ કામી હતા. પરંતુ તે બધાની ઉત્પત્તિ પાંડુથી નહીં પણ જુદી રીતે બતાવી છે. એટલે કામનાઓવાળા

હોવા છતાં પાંડવોમાં ધર્મ મોટાભાઈ (મુખ્ય) હતા. ધર્મ સામે બધા ભાઈઓ ઘણીવાર ઊકળી ઊઠતા. છતાં છેવટે તો ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે જ બધા વર્તતા હતા અને ચારે ભાઈઓ ધર્મનું રક્ષણ કરતા હતા. ધર્મને છોડીને કોઈ ભાઈએ કંઈ કર્યું નથી.

યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં દુર્યોધન અને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની મદદ ઇચ્છે છે. સમાજમાં ચોર હોય છે તેય ઇશ્વરને ભજે છે, અને એનું નામ લઈને કામ શરૂ કરે છે. આ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ બંને લડાઈ દરમિયાન દેવળોમાં પ્રાર્થના કરતા. અને ઇંગ્લેન્ડની જીત થઈ ત્યારે તેણે દેવળોમાં પ્રાર્થનાઓ રાખી હતી. સાચા કે ખોટા, બંનેના ઇશ્વર છે. બંને ઇશ્વર પાસે જાય છે, પણ તેમની ભાવના નોખી નોખી હોય છે, તેથી તેનું ફળ પણ નોખું હોય છે.

અર્જુન અને દુર્યોધન બંને કૃષ્ણ ભગવાન પાસે જાય છે, અને તેમની મદદ માગે છે. અર્જુન ભક્ત હતો, તેથી તેની નમ્રતા તેને પગ પાસે બેસવા કહે છે. જ્યારે દુર્યોધન અભિમાની હોવાથી ભગવાનના માથા પાસે જઈને બેસે છે. દુર્યોધન મોટો હોવાથી ભગવાન તેને પ્રથમ માગવાનું જણાવે છે, ત્યારે તે ભગવાનના લશ્કરને માગે છે અને અર્જુન ભગવાનને માગે છે, બંનેને પોતપોતાની માગણી મુજબ સંતોષ થાય છે.

એક માગે છે સ્વાર્થ, બીજો માગે છે પ્રેમ. એક માગે છે માયા અને બીજો માગે છે ઇશ્વર. દુર્યોધન પાસે આસુરી સંપત્તિ આવી. અર્જુન પાસે દૈવી સંપત્તિ આવી.

પાંડવો અને કૌરવો ખંને કામાંધ અને મોહાંધના પુત્રો હતા. ખંનેનું કુળ એક જ છે, ત્યારે જુદા કયાં પડ્યા ? પાંડવો ધર્મને મુખ્ય ગણતા હતા, તેથી જ તેમને ભગવાન સારથિ મળ્યા.

એક જ પિતાના બે પુત્રો હોય, છતાં સોબતની અસરને કારણે ખંને ભાઈઓનાં જીવન જુદાં હોય છે. કેમકે ખંનેને સોબત જુદી જુદી મળે છે. કુળવાન હોય, સાધનસંપત્તિ હોય, બુદ્ધિ હોય છતાં જો સોબત ખરાબ મળે તો તે દુષ્ટ થાય છે. અને તેની સાધનસંપત્તિ અને બુદ્ધિ દુષ્ટતામાં વપરાય છે, અને જગતને નુકસાન કરે છે. પણ જો તેની સોબત સારી હોય તો તે કલ્યાણને માર્ગે વપરાય છે અને જગતનું ભલું કરે છે.

એટલે મનુષ્ય કેને ત્યાં જન્મ્યો એના કરતાં કેની સોબતમાં એ જીવન વ્યતીત કરે છે એ જ મહત્ત્વનું છે. જેને સારી સોબત મળી એ તેનું ધનભાગ્ય ગણાય છે.

એમ, અર્જુનને કૃષ્ણ ભગવાનની સોબત થઈ. દુર્યોધન અને અર્જુન ખંને બુદ્ધિશાળી અને બળવાન હતા. ખંને પક્ષમાં યોદ્ધાઓ હતા. ખંનેનાં સગાં સારાં હતાં, પણ અર્જુનને માર્ગદર્શક કૃષ્ણ મળ્યા અને દુર્યોધનને માર્ગદર્શક પ્રપંચી શકુનિ મળ્યા.

સંસારમાં સંપત્તિબળ ન હોય તો ચાલે. પણ સારી સોબત આપવાની પ્રાર્થના તો હોવી જ જોઈએ. કેમકે એના સિવાય ઉદ્ધાર નથી. સન્મિત્રનાં લક્ષણ કેવાં હોય તે જાણો છો ? પાપાન્ નિવારયતિ યોજયતે દ્વિતાય.....એનો અર્થ

એ કે સાચો મિત્ર પાપનું નિવારણ કરવામાં મદદ કરે અને હિત તરફ પ્રેરે. દુર્ગુણોને દાબે અને ગુણોને ખેંચીખેંચીને બતાવે. વળી આપત્તિ આવે ત્યારે સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય. અર્જુનના જેવા સન્મિત્ર દુર્યોધનને ન મળ્યા એ જ દુર્યોધનનું દુર્ભાગ્ય.

ગીતા એટલે ગાયેલી. શું ગાયેલી ? બ્રહ્મવિદ્યા. બ્રહ્મવિદ્યા એટલે શરીર બહારની વિદ્યા-વિશ્વવિદ્યા.

ગીતા સ્ત્રીલિંગ છે કેમકે ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ સ્ત્રીલિંગ છે. એને ‘ગીત’ નથી કહ્યું. વળી તે ગાયેલી કોણે ? ભગવાને એને ‘ગાયેલી’ કેમ કહ્યું ? કેમકે તેમાં સંગીત છે. સંગીત ગદ્યમાં હોય અને પદ્યમાં પણ હોય. જે હૃદયના તારને-આત્માના ભાવને ઝણઝણાવી મૂકે છે, તે સંગીત છે. હૃદયમાં સૂતેલા ઊંડા ભાવોને બગૃત કરે તે સંગીત. ભગવાને અર્જુનના હૃદયના ભાવોને બગૃત કર્યાં.

અર્જુનને તો મોહ હતો. એ મોહનું પડળ કાઢીને, તેના હૃદયના ઉન્નત ભાવોને બહાર લાવવાનું કામ ગીતાએ કર્યું.

અર્જુનની ઈચ્છા તો રાજ્ય જીતવાની, કૌરવોનું વેર લેવાની, પ્રજાને સુખી કરવાની વગેરે અનેક પ્રકારની હતી : તે માટે તે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો હતો. તે કામનાઓમાં એલાન થયો હતો. ભગવાને તેને બગૃત કર્યો. ગીતામાં ભગવાને લૂણું લાપણુ-ઉપદેશ નથી કર્યો, પણ ‘યુદ્ધસ્વ’ એમ કહ્યું છે. ભગવાને તેને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. ત્યારે અર્જુન કહે છે:- નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ન્યા અને પછી

કરિષ્યે વચનં તવ એટલે ગીતામાં એકલું ભાષણ નથી. તેમનું તો આચરવાનું બતાવ્યું છે. એટલે જ ગાંધીજી તેને આચાર-ગ્રંથ કહે છે.

ગીતા ગોખવા માટે નથી. ગોખવાથી કંઈ ગીતા સમજાય નહીં, જેમ કે કોઈનું સગું મરી જાય ત્યારે એ રહે અને સાથે ગીતાનો પાઠ કરે તો તેનો શો અર્થ ? એ જે બોલે છે તેમાં રડવાનું કહ્યું નથી. એમાં તો ‘નષ્ટો મોહઃ’ છે. એમાં તો કામાંધે સારા થઈને-સારી સોખતમાં રહીને-મોહાંધના પુત્રોને મારી, મોહનો નાશ કરીને જીવવાનું કહ્યું છે.

શરીર અને આત્મા નોખાં છે. બંનેનો ઉપયોગ છે. પણ શરીરનો ઉપયોગ આત્માના કલ્યાણ માટે કરવાનો છે. શરીરને માટે આત્માનો ઉપયોગ કરવાનો નથી.

અનેક જુદા જુદા ઘાટ ઘડવાથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બને છે. ફૂંલો અને કેડિયું બંને જુદાં હોવા છતાં અંતે તો માટીનાં જ છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા માટી છે. તેમ આ શરીરો બધાં જુદાં જુદાં દેખાય છે પણ અંતે તો આત્મા જ તેમની પ્રતિષ્ઠા છે.

નાટકમાં બાપ-દીકરો હોય તોપણ એ સામસામા દુશ્મનોનું પાત્ર લે, કે મિત્રો બને, કે શિક્ષક-શિષ્ય બને. પણ જ્યાં સુધી રંગભૂમિ પર છે ત્યાં સુધી જ તેઓ પોતાને ભાગે આવેલું પાત્ર બરાબર ભજવે છે. ધારો કે દીકરો સાહેબનું પાત્ર લે અને બાપ ગરીબ ડોસાનું પાત્ર લે, ત્યારે સાહેબ ગરીબ ડોસાને હુકમ કરે અને પગચાંપી પણ કરાવે. પણ બંને સમજે છે કે આ બધું તો રંગભૂમિ પર છીએ ત્યાંસુધી

જ. રંગભૂમિ પર તો જાને જણ જે પાત્રનો વેશ ભજવવાનો હોય તે ખરાખર ભજવે છે. અને તોજ તે નાટકને ન્યાય આપી શકે. પણ જો રંગભૂમિ પર જઈને ડાસો વિચારે કે આ મારો દીકરો-તે મને હુકમ કરે અને હું તેનું કહું માનું? તો તે નાટકને નિષ્ફળ બનાવે છે. તે પોતે શોભતો નથી અને આખું નાટક નકામું બનાવી દે છે. એવી જ રીતે આ સંસાર પણ એક નાટક છે. એમાં જેને જે કામ ભાગે આવે, તે તેણે યથાશક્તિ શોભાવવું જોઈએ. ભગવાન અર્જુનને કહે છે: 'નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં'....નાટકમાંની માફક અહીં તું સગાંવહાલાંને ભૂલી જા.

અર્જુને આ યુદ્ધ પહેલાં અનેકને મારેલાં પણ ત્યારે કંઈ તેને આઘાત થયો નહોતો-ત્યારે તે બધું યોગ્ય લાગેલું પણ સામે સગાંવહાલાં આવ્યાં ત્યારે કામનાઓ નજર સામે આવી અને તે સગાંઓ સાથે લડવાની વૃત્તિ ન થઈ.

જેમ એક ન્યાયાધીશ હોય, તે અનેકને ફાંસીની સજા દેતો હોય અને ત્યારે તેને કંઈ અરેરાટી ન થતી હોય પણ પોતાનો પુત્ર સગો ગુનેગાર તરીકે સામે ઊભો થાય ત્યારે તેને થાય કે આને ફાંસીની સજા કરવાથી મરી ગયેલો માણસ કંઈ જીવતો થવાનો નથી. આ ફાંસીની સજાથી કેાનું કલ્યાણ થવાનું? એવી બધી દલીલો કરવા માંડે. કેમકે પુત્ર જીવે એ કામના ઉત્પન્ન થઈ. એમ જ અર્જુનને થયું. ક્ષત્રિયો યુદ્ધને નોતરતા નથી. 'લડ, નહીં તો લડનાર આપ' એ રાક્ષસીવૃત્તિ થઈ. એને ક્ષત્રિયવૃત્તિ ન ગણાય. પણ જો સ્વા-ભાવિક યુદ્ધ આવી પડે તો તે કદી પાછી પાની ન કરે.

આપણી સામે પણ આવા પ્રસંગો આવવાના. એક તરફ માબાપની સેવા કરવાની હોય અને સામે ઘર બળતું હોય અને તેમાં કોઈ છોકરો બળી મરતો હોય તો શું કરશું ? આપણે દોડી જઈને છોકરાને બહાર કાઢીને તરત જ માબાપની સેવામાં લાગી જઈશું. એ વખતે અટકેલી માબાપની સેવાએ બંનેનું કલ્યાણ કર્યું છે. ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે: ‘તું જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે તે મને અર્પણ કરીને કર!’ પુરાણમાં એક વાર્તા છે કે એક વ્યાધ હતો. તે ધર્મિષ્ઠ હતો ને નિયત કર્મ કરતો હતો. તેની પાસેથી પણ કૌશિક બ્રાહ્મણ જ્ઞાન મેળવે છે. કેમકે વ્યાધે કર્મના ફળની ચિંતા ન કરતાં ધર્મકાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. એટલે મનુષ્ય કયું કામ કરે છે તેના કરતાં તેની પાછળ કંઈ ભાવના છે એ વધારે મહત્ત્વનું છે. રામાયણમાં શબરીનું પાત્ર આવે છે. તે બીલડી હતી. તે જ્ઞાની ન હતી. તેને રામની ખબર નહોતી. તેમને જોયા પણ ન હતા. છતાં ઋષિઓએ કહ્યું, ‘આજે મહેમાન આવવાના છે’ એટલે તેણે ભક્તિપૂર્વક સેવા કરી. તેથી તેને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, અને તેનો ઉદ્ધાર થયો.

ગીતાજી કહે છે કે કર્મ કરો. અને કાર્ય કરતાં બંધનમાં ન પડાય એ બતાવો. કર્મ કરતી વખતે યાદ રાખવું કે હું આ શરીરનો પાઠ ભજવું છું પણ છું તો બ્રહ્મા જ. આ શરીર સંસારની રંગભૂમિ પર પાત્ર રૂપે છે, પણ પડદા પાછળના બ્રહ્માને ભૂલવું ન જોઈએ.

વળી ‘આસક્તિ રાખ્યા સિવાય તું કામ કર એટલે બંધન નહીં થાય’ એમ ગીતાજી કહે છે. આજે આપણે

સરકાર સાથે લડીએ છીએ અને જેલમાં જઈએ છીએ ત્યારે કોઈ જેલમાં જવામાં આનંદ માને તો તે યોગ્ય નથી. શું જેલ ગમવાથી જેલમાં જઈએ છીએ? ના, જેલ જવામાં આનંદ ન હોય. પણ જો કર્તાવ્ય કર્મ કરતાં કરતાં જેલમાં જવું પડે તો તે સારી રીતે ભોગવી જાણવી જોઈએ. આપણે કંઈ ગુનેગાર કેદી નથી. આપણે તો સ્વરાજ તરફ મોં રાખીને જેલ ભોગવવી જોઈએ. સ્વરાજના સૈનિક માટે જેલ એ રંગભૂમિ જેવી છે.

ગીતામાં સંજયનું પાત્ર આવે છે. એ પંડિત હતો, પણ તેનામાં કર્તૃત્વ શક્તિ ન હતી. તે આંધળાને-અજ્ઞાનીને સમજાવતો હતો. તેને વિશ્વરૂપ દર્શનની સમજ પડી હતી. પણ એને કંઈ લાભ ન થયો. પણ અર્જુનમાં કર્તૃત્વશક્તિ હતી અને તે ઉપરથી જ્ઞાન થયું એટલે તેને લાભ થયો.

એ સંજય છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે: ‘જ્યાં યોગેશ્વર એટલે કુશળતાના સ્વામી કૃષ્ણ છે અને જ્યાં તેમના કહેવા પ્રમાણે આચરનાર અર્જુન છે, ત્યાં શ્રી છે, વિજય છે, નીતિ છે અને કલ્યાણ છે.’

ગણેશચતુર્થી

અમદાવાદમાં મહારાષ્ટ્રીઓ દર વર્ષે ગણેશચતુર્થીનો ઉત્સવ બહુ ધામધૂમથી ઉજવે છે. આપણે જેમ દિવાળીનો ઉત્સવ હોય છે અને ખારશથી બીજ સુધી બિજવીએ છીએ, તેમ ગણેશચતુર્થીના ઉત્સવની દસ દિવસની સપ્તાહ રાખવામાં આવે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં ગણેશચતુર્થીનો ઉત્સવ બહુ મોટા પાયા પર ઉજવાતો ન હતો, પરંતુ તિલક મહારાજે તે ઉત્સવને રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ-આમ સમુદાયનો તહેવાર બનાવી દીધો ત્યારથી એટલે લગભગ ચાલીસ વર્ષથી મહારાષ્ટ્રમાં તે રાષ્ટ્રીય તહેવારની જેમ મોટા પાયા પર ઉજવાય છે. આપણે તે દિવસે મહારાષ્ટ્રમાં કે મહારાષ્ટ્રીઓ વચ્ચે હોઈએ તો ‘ગણુપતિદાદા મોરિયા’નો રણુકાર સતત સંભળાયા કરે.

હું અહીં એ ઉત્સવના માહાત્મ્ય સંબંધી વિચાર કરતો નથી પણ ગણુપતિનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તે એવું કેમ છે, તે સંબંધી કહેવા ઈચ્છું છું.

ગણુપતિ મહાદેવના પુત્ર મહાદેવ તો માયાપતિ કહેવાય છે. માયા એટલે આ જગત. આ જગતના પતિ તે મહાદેવ. તેમના બે પુત્રો: એક ગણુપતિ અને બીજા કાર્તિક સ્વામી. ગણુપતિમાં ગણુનો અર્થ સમૂહ છે. સમૂહપતિ એટલે આમ-જનતાના આગેવાન. કાર્તિક સ્વામી સેનાના આગેવાન થયા. મહાદેવે કામને ભસ્મ કર્યા પછી અસુરો સામે લડવા માટે સેનાપતિની જરૂર પડી. અને એ સેનાપતિ મહાદેવ જ આપી શકે એમ લાગ્યું. એટલે તેમણે સમાજ અર્થે કાર્તિક સ્વામી

ઉત્પન્ન કર્યાં. એ કાર્તિક સ્વામીએ અસુરોનો સંહાર કર્યો.

ગણપતિએ આમજનતાનું સંગઠન કર્યું. તેથી તે ગણપતિ બન્યા એટલે પ્રજાએ પૂજા માટે આમજનતાની સંગઠન-શક્તિને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપ્યું અને તેની મૂર્તિ બનાવી. એ મૂર્તિ બેડોળ કેમ લાગે છે? તેમના કાન મોટા, પેટ મોટું, આંખ ઝીણી, નાક લાંબું (સૂંઠ જેટલું) અને મસ્તક નાનું! આવું બેડોળ સ્વરૂપ કેમ હશે? ખરી રીતે વિચારીએ તો આપણને સમજાશે કે એ બધા પાછળ ભાવના પડેલી છે. ખૂબ જ્ઞાનપૂર્વક એ અંગોની રચના થયેલી છે. સમાજનો આગેવાન કેવો હોવો જોઈએ, તે, તે પરથી સમજાશે.

કાન મોટા અને પહોળા એટલા માટે કે બધાનું સાંભળે, દરેકની વાત સાંભળે. કંટાળ્યા વિના સાંભળે. સમાજના આગેવાને બધાનું સાંભળવું જોઈએ.

આંખ ઝીણી-એ સૂચવે છે કે ખારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. દરેક વાતનો ઝીણવટથી વિચાર કરવો જોઈએ.

નાક મોટું-એ સૂચવે છે કે લાંબેથી સૂંઘી લેવાની શક્તિવાળો છે. એટલે દૂર સુધીની તપાસ કરે. ઉપર ઉપરની તપાસ કરીને નિર્ણય ન કરે. દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરે.

માથું નાનું-એનો અર્થ એ કે એનામાં અભિમાન ન હોય એટલે એ નિરભિમાન સ્વભાવનું સૂચક છે.

મોટું પેટ ઉદારતા સૂચક છે. કોઈ ઊંચેથી કહે, કોઈ ખોટું કહે, એ બધું ય ગળી જાય, અને શાન્ત રહે.

આપણા આગેવાન આવો હોવો જોઈએ. નહિ તો તે સમાજને કલ્યાણરૂપ ન બની શકે.

વળી તેમને બે સ્ત્રીઓ છે, શક્તિ અને બુદ્ધિ. આવા માણસની શક્તિ અને બુદ્ધિ બંને સાથે જ હોય. બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન અને સાથે જ્ઞાન પ્રમાણે અનુસરવાની શક્તિ. આ બંને સદૈવ સાથે હોય એટલે તે સમાજને દોરી શકે. માટે શક્તિ અને બુદ્ધિને સ્ત્રીઓ કહી છે.

વળી તેનું વાહન કેવું એનો વિચાર કરો. આવડા ગણપતિનું વાહન ઉંદર રાખ્યું. શાથી ? ઉંદર ચાલે ત્યારે અવાજ ન થાય. સિંહ કે એવું મોટું વાહન હોય તો અવાજ કરે, અને બધે જઈ શકે નહીં. ઉંદર તો નાનામાં નાની જગ્યાએ પણ જાય. ઊંડે જાય અને ઉપર પણ બધે ફરે. એવી રીતે સમાજનો આગેવાન ઉપલા થરમાં પણ પહોંચી શકે એવો જોઈએ, અને ઠેક નીચલા થરમાં-ગરીબમાં ગરીબની ખૂંપડીમાં પણ પહોંચી શકે એવો હોવો જોઈએ. તે મહેલમાં પણ સમાય અને ખૂંપડીમાં પણ સમાઈ શકે તેવો હોય.

આમ તેના સ્વરૂપના એકે એક નાના મોટા અંગની પાછળ ચોક્કસ દૃષ્ટિ છે.

આવો આગેવાન તે ગણપતિ અને આવા આગેવાનનું મૂર્તિ-સ્વરૂપ ધરવું હોય તો માણસના ધડ ઉપર હાથીનું માથું ગોઠવી દેવું રહ્યું.

દત્તજયંતી

ગુરુ દત્તાત્રેયની જયંતીને દત્તજયંતી કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં આ જયંતીનું મહત્ત્વ બહુ નથી. અહીં તો તેમની મૂર્તિનું સ્વરૂપ પણ બહુ ઓછા જાણે છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં એકનાથ, તુકારામ વગેરે સંતો થઈ ગયા. તેમને દત્તાત્રેયનું માહાત્મ્ય સમજાયું હતું. અને તેમને ગુરુ માનતા હતા : તેથી ત્યાં તેમનો મહિમા બહુ છે.

ગુરુ દત્તાત્રેયની વાત પુરાણોમાં આવે છે. તે કથા ભલે સત્ય હોય કે કાલ્પનિક. પુરાણોમાં એવી ઘણી કથાઓ છે જે કાલ્પનિક હોવા છતાં જ્ઞાનથી ભરેલી અને માર્ગદર્શક છે.

દત્તાત્રેયને ગુરુ કહ્યા છે. ગુરુ એટલે ભારે, મોટો, મહાન. શિષ્યમાં રહેલા ગુણોને ઉત્કર્ષ કરવો અને તેને આગળ લાવવા એ ગુરુનું કાર્ય છે.

પુરાણોમાં ગુરુ દત્તાત્રેયની વાત બહુ મઝાની છે. દંતકથા એવી છે કે તેમની માતાનું નામ અનસૂયા અને પિતાનું નામ અત્રિ હતું. અનસૂયા એટલે અન્+અસૂયા—નિંદારહિત. અનસૂયા બહુ પવિત્ર બાઈ હતી. એમની પવિત્રતાથી દેવોને પણ આશ્ચર્ય થતું. એક વખત દેવોને તેમની પવિત્રતાની કસોટી કરવાનું મન થયું. એટલે ઇન્દ્રાદિ ત્રણ દેવો પૃથ્વી પર પ્રાક્ષણવેશે તેમને ત્યાં અતિથિ તરીકે ગયા. અને ‘મવતિ મિશ્નાં દેહી’ કહી જિભા. અનસૂયા અંદર હતાં. તેમણે અવાજ સાંભળ્યો, એટલે ગૃહસ્થાઈના ધર્મ પ્રમાણે ‘અતિથિ દેવો ભવ’ અતિથિનું સ્વાગત કર્યું, અને ત્રણે પ્રાક્ષણોને

લિક્ષા ગ્રહણ કરવા વિનંતિ કરી. ત્રણે બ્રાહ્મણોએ જણાવ્યું કે જો તમે નગ્ન સ્વરૂપે આવીને અમને લિક્ષા આપો તો જ અમે લિક્ષા લઈશું. અનસૂયા વિચારમાં પડી ગયા. અતિથિની માગણી સ્વીકારવી પણ અઘરી અને ના પાડવી એ પણ મૂંઝવણ. કેમકે આંગણે આવેલાને બહાર કઢાય નહીં. તેમણે ઘરમાં જઈને પતિદેવને વાત કરી, અને તેમની સંમતિ લઈ તેમણે બ્રાહ્મણોની માગણી સ્વીકારી. પછી તેમણે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે અતિથિ બાળકો બની જાય. અનસૂયાના પવિત્રતાના બળે અતિથિ બાળકો બની ગયા. બાળકો પાસે તો સ્ત્રી નગ્ન બની જાય તોય કંઈ હરકત નહીં. એ રીતે તેમણે તેમને જમાડ્યા. પછી બાળકોમાંથી મોટા કેમ થાય એ પ્રશ્ન થયો. એટલે અનમૂયાએ તેમને પુત્રરૂપે થવા જણાવ્યું. અને ત્રણે એકરૂપ થઈ તેમને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા તે દત્તાત્રેય.

દત્તાત્રેયે પૃથ્વી, પાણી, કૂતરો, વેશ્યા વગેરે ૨૪ ગુરુ કર્યા હતા, એવી દંતકથા છે. દત્તાત્રેયના જીવનની એ જ મહત્તા છે.

ગીતાજીમાં વિભૂતિનું વર્ણન છે. વિભૂતિ એટલે વિશેષ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલો ગુણ. જેમકે અગ્નિમાં પ્રકાશ છે. જો અગ્નિમાંથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા લઈ લેવામાં આવે તો અગ્નિમાં શું રહે ? માટે પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા અગ્નિની વિભૂતિ છે. માણસમાંથી માણસાઈ જાય તો પછી શું રહ્યું ? જગતમાં જે કંઈ મૂળ પદાર્થો છે, તે આવી વિભૂતિઓ છે.

દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓ ગણાવ્યા છે. બાકી એવા ગુરુ

તો અનેક છે. પણ કથામાં ૨૪ ગુરુની વાત આવે છે.

તેમાં એક તો તેમણે જાડને ગુરુ ગણ્યું છે. તે કેવી રીતે ? એક વાર તેઓ ફરતા ફરતા એક જાડ નીચે આરામ માટે બેઠા. ત્યાં તેમને ઠંડક લાગી, એટલે સૂતાં. સૂતાં સૂતાં તેમણે જોયું કે જાડમાં તો લોકોએ ઘા કર્યા છે, અને ઉપર ચઢવાનો રસ્તો કર્યો છે. દત્તાત્રેયને થયું. આ જાડ કેવું ! તેમાંથી જે ફળ વગેરે થાય છે તે બધું લોકોના કામમાં આવે છે. તે પાંદડાંથી ઠંડક આપે છે. ફળ આપીને જૂખ શાંત કરે છે, અને પુષ્પથી સુવાસ આપે છે. તેનાં મૂળ, છાલ, લાકડાં વગેરે બધું જ માણસોના કામમાં આવે છે. કેઈ તેના પર ઘા કરે તેને પણ એટલી જ શાંતિ આપે છે. જેટલી તેના પોષનારને તે આપે છે. તે પૃથ્વીમાંથી રસ લે છે, તેમાંથી નવાં જાડ થાય છે, ને એમ વંશ વધારે છે. એ બધું જ તે સમાજને કશા ભેદભાવ વિના અર્પણ કરે છે. તે ટાઢ, તાપ અને વરસાદ સહન કરે છે અને મુસાફરોને તેનાથી બચાવે છે, અને શાંતિ આપે છે. જે જાડને કાપે છે તેના પર પણ તે છાંયો કરે છે. જે તેને હલાવે છે તેને તે ફળ આપે છે. મનુષ્ય જાત એવી છે કે સંગ્રહ કર્યા જ કરે અને બગડે તો ય બીજાને ન આપે. હા, પારકાનું ખૂંચવી લે ખરી. મનુષ્ય જેમ બળવાન બને તેમ બીજા પર બોલો વધારે. પણ જાડ જેમ મોટું થાય તેમ તે વધુ ઉપકારક થાય છે, આવું જાડ જોઈને દત્તાત્રેયને થયું કે આ તો ગુરુ થવાને લાયક છે એના જેવા મારે થવું જોઈએ.

પછી તેમણે નદી જોઈ. આ નદીમાં કેઈ પોતાનું શરીર

સાફ કરે છે, કોઈ કપડાં ધૂએ છે, કોઈ મળત્યાગ કરીને સાફ થાય છે, તેમ છતાં તે બધાને શાંતિ આપે છે. તેની પાસે જનારને તે શીતળતાનો અનુભવ કરાવે છે. કોઈ મનુષ્ય તેને બગાડે છે તેનો તે વિચાર નથી કરતી. એ તો પોતાની ફરજ બજાવતી બજાવતી ફર ફર ચાલી જાય છે, અને સૌને શીતળતા આપતી જાય છે. આપણે મનુષ્યો ઘર છોડી ફર શા માટે જઈએ છીએ ? બીજાને લૂંટવા માટે ઠેઠ આક્રિકા જઈએ છીએ. શું કામ ? લૂંટ કરી ધન ભેગું કરવા. જ્યારે આ નદી કેવી છે ? તે પણ ફર ફર જાય છે, પણ તે તો પોતાની વિભૂતિ-પાણીથી બધાયને-વૃક્ષોને-પશુપિક્ષીઓને અને મનુષ્યોને ઠંડક આપે છે, તેમની તરસ છીંપાવે છે અને તેમને શાંતિ આપે છે. આવી નદીમાં કોઈ મૂર્ખ માણસ ડૂબી પણ જાય છે પણ તે તો અચળ જ રહે છે. પોતે શાંત છે-બીજાને શાંત બનાવે છે.

પછી દત્તાત્રેય એક ઝાડની નીચે મધપૂડો જીએ છે. મધમાખીઓ અનેક ઠેકાણે જઈ, ફૂલોમાંથી રસ લાવી, મધપૂડો બનાવી, તે મધ બનાવે છે. પણ બધી મહેનતનું ફળ લોકોને આપી દે છે. બધી માખીઓ સતત મહેનત કરે છે. ઘડીવાર બેસતી નથી. આ જોઈને દત્તાત્રેયને થાય છે : માણસ તો આજસુ છે, અને જો કદાપિ મહેનત કરે તો કોઈને તેનું ફળ આપે નહીં. આજસ કરી બીજાની મહેનત પર જીવવાનું તે શોધે છે; જ્યારે આ માખી તો સતત મહેનત કરીને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે બીજાના કલ્યાણ માટે આપી દે છે.

પછી તે એક કૂતરો જુએ છે. તેને લોકો મારે છે અને ખવડાવે છે. પૂરું ખાવાનું આપે કે ન આપે, મારે કે અપમાન કરે; છતાં માન-અપમાન છોડીને તે જીવના જોખમે પણ ધરનું રક્ષણ કરે. ઓછું ખાવાનું આપે, તેને ઘેર ચોર આવે ત્યારે ઓછું ભસે એવું તેના વર્તનમાં નથી. તે તો નિઃસ્વાર્થભાવે સૌની એકસરખી સેવા કરે છે.

એમ, તે વેશ્યાને જુએ છે. જે ક્ષણે જે તેની પાસે જાય છે, તેની સાથે તન્મય થઈને તે વર્તે છે. એ તન્મયતા તે તેની પાસેથી શીખે છે.

આ રીતે પૃથ્વીને જુએ છે. પૃથ્વીને લોકો ગમે તેટલું દુઃખ આપે, તોપણ તે લોકોને પાળે પોષે છે. લોકો તેને ખોદે, તે ય નભાવી લે છે. સર્વ પ્રકારે તે સહન કરે છે. તેનામાં માતાનો ભાવ છે. એટલે પૃથ્વીને માતા કહી. માતાને પોતાના પુત્રોને વિષે કેટલો પ્રેમ હોય છે તે જાણો છો ? પુત્ર માતાને ગમે તેટલું કષ્ટ આપે તોપણ પુત્રને દેખી માતાને થશે કે હોય, નાનું બચ્ચું છે ને ? એમ કહીને તે પ્રેમ કરશે.

માતાના પ્રેમની એક વાર્તા છે. તેમાં એક છોકરો એક વેશ્યા સાથે પ્રેમમાં પડે છે. તે વેશ્યા સાથે પૂરો પ્રેમ રાખે છે. પણ વેશ્યા તેના પર પૂરો પ્રેમ નથી રાખતી એવું તેને લાગે છે : એટલે તે કહે છે કે હું તને પૂરા પ્રેમથી ચાહું છું, પણ તું મારા પર પૂરો પ્રેમ કેમ નથી રાખતી ? વેશ્યા કહે છે કે તું મારા પર પૂરો પ્રેમ ક્યાં રાખે છે ? જો રાખતો હોય તો તારી માતાનું કાળજું મને લાવી આપ; તો હું

માનીશ કે તું મારા પર પૂરો પ્રેમ રાખે છે. છોકરો ઘેર જાય છે અને માતાને મારીને તેનું કાળજું થાળીમાં લઈ, દોડતો વેશ્યાના ઘર ભણી જાય છે. રસ્તામાં ઠોકર વાગે છે. અને પોતે પડી જાય છે : ત્યારે કાળજું પૂછે છે; ખમ્મા ભાઈ, તને વાગ્યું તો નથી ને? આ જ ક્ષણે છોકરાને ભાન થાય છે, અને માતાની સરખામણીમાં વેશ્યા તુરંત જ એમ લાગવાથી તે ઘેર પાછો ફરે છે.

આમાંથી દત્તાત્રેયને જ્ઞાન મળ્યું. આ જ્ઞાન શાથી મળ્યું? તેનાં પડળ ખૂલી ગયાં. જે સામામાંથી ગુણ જ શોધે છે, તેને ગુણ જ જડે છે. આરસનો મહેલ હોય તેમાંથી ય કીડી શું શોધે? તે તો છિદ્ર જ શોધશે. જે ગુણ શોધે છે તેને ગુણ જ જડે છે. પણ જે છિદ્ર જ શોધે છે તેને છિદ્ર જ મળે છે. છેવટે તે પોતે જ છિદ્રમય એટલે કે દોષમય બની જાય છે.

આવી રીતે ગુરુ દત્તાત્રેયે સમાજને ગુણશોધક દષ્ટિ આપી છે. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે શિષ્યભાવે ગુણગ્રહણ કર્યા અને જે સાચો શિષ્ય થઈ શકે, તે જ સાચો ગુરુ બની શકે. જે વાણીતર થઈ શકે તે જ માલિક થઈ શકે. કિંકર (કિં કુરુ) કદી માલિક ન થાય.

શિષ્ય ગુરુ પાસેથી લે લે કરે છે. ગુરુની સેવા કરીને અને પ્રશ્નો પૂછીને જ્ઞાન મેળવવું એમ કહ્યું છે. સેવા કરીને એટલે પગથંપી કરીને નહીં-પગથંપીથી કદાચ સેવા થતી હશે. પણ ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એનું નામ સેવા. ગુરુના મનનો ભાવ જોઈને કામ કરે તે શિષ્ય. એવી સેવા

મેં સરદારશ્રીનાં પુત્રી મણિખડેનમાં જોઈ છે. ગુરુ દત્તાત્રેય
ઝાડ વગેરેના લાભ સમજીને તેમની પાસેથી શીખ્યા. તેથી જ
તે સાચા ગુરુ બની શક્યા.

જે બ્રહ્માંડમાં છે, તે આણુમાં છે, અને તે જ પિંડમાં
છે. વડના ટેટાના દરેક ખીજમાં વડ થવાની તાકાત ભરેલી
છે. આણુ એટલે જેનો છેદ ન થઈ શકે તે. એવા ઘણા આણુ
લેગા થાય એટલે પૃથ્વી થાય. ઈશ્વરી વિભૂતિ આણુથી માંડીને
પૃથ્વી, ઝાડ, પાણી, અગ્નિ વગેરે બધામાં છે. કેટલાક કહે
છે કે હિંદુઓ પથ્થરને પૂજે છે. એની પાછળની ભાવના
ભૂંસાઈ ગઈ છે. પણ સાચી ભાવના એ છે કે પથ્થરમાં પણ
ઈશ્વરી તત્ત્વ છે જ; જેમ ઝાડમાં છે. હિંદુઓ ગુણપૂજક છે,
જડપૂજક નથી. તેથી જ હિંદુઓ સૂર્ય, અગ્નિ, પાણી વગેરેને
પૂજે છે. આજે તો કેઈ વિજ્ઞાની હશે તે કહેશે; પાણીમાં
તો હાઈડ્રોજન છે અને ઓક્સિજન છે. તે બે તત્ત્વો લેગાં
થાય એટલે પાણી થાય એમાં વિશેષ શું ? છતાં પાણી તો
પેલા વિજ્ઞાનીની પણ તરસ છીપાવશે અને ગુરુ દત્તાત્રેયની પણ
છીપાવશે. પણ ગુરુ દત્તાત્રેય જેવા પાણી પાસેથી ભક્તિભાવ
મેળવશે, જે પેલા વિજ્ઞાની નહીં મેળવી શકે.

ઈશ્વરી તત્ત્વો બધામાં છે અને આપણામાં પણ
છે. તે આપણે ખીલવીએ તો ખીલે. તેમાંથી જેની જેવી
શક્તિ અને ભાવના તેવો રસ મળશે. મરચું જમીનમાંથી
તીખાશને ખેંચશે, જ્યારે શેરડી એ જ જમીનમાંથી ગળપણને
ખેંચશે. એવી સાચી દૃષ્ટિ થાય તો ગુણો ખેંચવાનું સૂઝે. પણ
સાચી દૃષ્ટિ કેમ આવે ? સાચું જ્ઞાન કેમ થાય ? જ્ઞાનનો મહિમા

તો ખૂબ છે. નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિચિત્રે । પણ તે લાવવું શી રીતે ? તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ । યોગ એટલે કર્મની સિદ્ધિ મેળવતાં મેળવતાં આપોઆપ સમય આંચે ઊગી નીકળશે. જમીનમાં અનાજ આંચું ત્યારથી કર્મ શરૂ થયું, યોગ શરૂ થયો. પછી ફળુગો ફૂટી નીકળશે. એ ફળુગો નીકળવાનો એ તો નક્કી જ છે. પણ વખત આંચે બહાર આવે તેમ જ જ્ઞાનનું છે.

આ જીવનની ક્રિયાઓની ગેડ બેસી જવી જોઈએ. પડળ ખૂલી જાય, દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય, ત્યારે જ પેલા છોકરાની જેમ ‘સત્ય શું છે’ એ સમજાઈ જાય. દત્તાત્રેયને ગેડ બેસી ગઈ હતી. જ્યારે જ્ઞાન ને કર્મનો મેળ મળે ત્યારે જ એમ બને છે. કર્મ કરતાં કરતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, અને જ્ઞાન કર્મને પવિત્ર કરે પછી જ તે શોભે. કર્મ સિવાયનું જ્ઞાન નકામું બને છે અને જ્ઞાન સિવાયનું કર્મ પણ શોભતું નથી. જ્ઞાન અને કર્મ મળે એટલે કે પ્રજ્ઞાકર્મ સમાધિ થાય ત્યારે જ તે શોભે છે.

જ્ઞાન થે ડું હોય ત્યારે કહેવાની જરૂર પડે છે. કર્મ થોડું હોય ત્યારે કરવાનું રહે છે. પછી તે ખૂબ વધી જાય ત્યારે તે (માણસ) મૌની થાય, અને તેનું મૌન જ જ્ઞાન પ્રેરે, કહેવું કે કરવું ન પડે.

જેમ ગાંધીજી શરૂઆતમાં ખૂબ ભ્રમણ કરતા, કામ કરતા. પછી તેમનાં કાર્ય અને જ્ઞાન એટલાં બધાં વધી ગયાં કે જ્યાં બેઠા હોય ત્યાંથી જગતનું ધ્યાન દોરતા. એમનું જોઈને લોકો સમજી જતા. એમને જોતાં જ લોકોના

મનમાં તેમનું જીવન ખડું થઈ જતું. અને શું કહેવા માગે છે એ સમજી જતા.

ગુરુ દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ બનાવીને ગુણને સમજવાની અને પૂજવાની દૃષ્ટિ આપી. પણ આ દૃષ્ટિ ક્યારે આવે ? સાચી ભક્તિ હોય તો. ભક્તિ ક્યારે થાય ? સામામાં ગુણ દેખાય ત્યારે. જ્યાં સુધી ગુણની ખબર ન પડે ત્યાં સુધી ભક્તિ ન આવે.

આજે સભામાં કે એવે સમયે કોઈનું ઓળખાણ આપવાનો રિવાજ છે. એનું કારણ એ જ કે એના ગુણની ખબર હોય તો તેમના તરફ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેમના કહેવા તરફ બધાનું લક્ષ રહે. દત્તાત્રેયને પાણી, ઝાડ વગેરેમાં ગુણ જોઈને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને તેથી તેમને જ્ઞાન થયું. અને સાચા શિષ્યની જેમ તે પ્રમાણે કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને સાચા ગુરુ બન્યા.

જેને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય, તેવા જિજ્ઞાસુએ ગુરુ દત્તાત્રેયનું અનુકરણ કરવું જોઈએ.

(રામભક્ત) હનુમાન જયંતી

આખું રામાયણ વાંચીએ છીએ, ત્યારે તેમાં એકે-એક પાત્ર ઉચ્ચકોટિનું અને અદ્ભુત જણાય છે. કોઈ કનિષ્ઠ ન મળે. તેમાં ય હનુમાનનું પાત્ર ખરેખર વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. અંજનીને પેટે તેમણે વાનરકુળમાં જન્મ લીધો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેસરી હતું. તેઓ વાયુપુત્ર પણ કહેવાય છે. હનુમાનજી કયાં ભણ્યા હતા, તેમના ગુરુ કોણ હતા તેની ખબર નથી. પણ તે મોટા વિદ્વાન હતા. અનેક ભાષા બોલનારા અને વૈયાકરણી હતા.

રામચંદ્રજી જ્યારે સીતાજીની શોધમાં પંચવટીથી નીકળીને દક્ષિણ તરફ જાય છે અને ઋષ્યમૂક પર્વત પાસે પહોંચે છે ત્યારે તેમને સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરેનો ભેટો થાય છે. એ વખતે સુગ્રીવ વગેરેને શંકા થાય છે કે આ કોઈ મનુષ્ય-વેશધારી દુશ્મન તો નહીં હોય ? તેથી તેમની તપાસ કરવાનો એ નિર્ણય કરે છે અને કુનેહથી એ બાબતની ખાતરી કરી દાવવા માટે હનુમાનજીને મોકલે છે. રામચંદ્રજી સાથે વાતચીત કરીને હનુમાનજી સમજી જાય છે કે આ દુશ્મન નથી-પણ વાનરકુળને મદદગાર થઈ પડે તેવો પુરુષ છે. પણ આ પ્રસંગમાં એમણે રામચંદ્રજી સાથે એમની ભાષામાં જ વાતચીત કરી હતી. એ મુલાકાતનું રામચંદ્રજી લક્ષમણને વર્ણન કરતાં કહે છે કે: “આની ભાષા કેવી વિવેકવાળી છે ! વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ તે કેવી શુદ્ધ છે ! વળી તેની ભાષા સરળ પણ કેવી છે ! તે પોતાના

ભાવ સ્પષ્ટ કરીને, આપણા ભાવને કેવી રીતે કઢાવવા, તે પણ ખરાખર સમજે છે.”

આમ એ ભારે વિદ્વાન હતા. સાથે લાગણીવાળા એટલે સહૃદયી હતા. તેમણે સુગ્રીવને રામચંદ્રજી સાથે ઓળખાણ કરાવી, તેમના આગમનનું કારણ સવિસ્તર સમજાવ્યું. તેમણે રામચંદ્રજીને પણ સાંત્વન આપ્યું. અને સીતાજીએ વિમાનમાંથી ફેંકેલાં કપડાં, ઘરેણાં વગેરે નિશાનીરૂપે તે બતાવ્યાં અને યથાશક્તિ મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ રીતે એમણે રામચંદ્રજીને ધીરજ આપી.

પણ હનુમાનજીએ દુનિયામાં વિદ્વાન તરીકે કે સહૃદયી માણસ તરીકે પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી. તેમની પ્રસિદ્ધિ સેવક તરીકે થઈ છે. તેમણે જગતને ‘સેવક’નો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. તે મૂઠ કે મજૂરસેવક ન હતા, પણ જ્ઞાની સેવક હતા. સેવક શરીરે બળવાન હોવો જોઈએ. એનો ખોરાક સાદો, સાત્ત્વિક અને સહેલાઈથી ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવો હોવો જોઈએ. તેની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવી જોઈએ, જેથી તે કૂટ-અધરા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી શકે.

હનુમાન સુગ્રીવની સેવા કરતા હતા. જ્યારે રામચંદ્રજી મળ્યાં અને સુગ્રીવે રામને, સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું એટલે હનુમાન તો અર્પણ થઈ જ ગયા. એમને જુદું અર્પણ થવાપણું રહ્યું નહીં. ત્યાર પછી તે રામની આજ્ઞાનું પાલન કરતા રહ્યા, અને એમનું જ ચિંતન કરતા રહ્યા.

સીતાજીની શોધ કરવા જવાનું હતું, એટલે ચોતરફ વાનરસૈન્ય બિપડ્યું. હનુમાનજી દક્ષિણમાં ગયા. જેમ જેમ

દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ બધાની ચિંતા વધતી જતી હતી. કેમકે શોધ કરીને અમુક સમયમાં પાછું ફરવાનું હતું.

તે વખતે હનુમાનજીએ નિર્ણય કરી લીધો હતો કે સીતાજીની શોધ કરીને જ પાછા ફરવું, નહીં તો મોટું ન બતાવવું ! રામચંદ્રજીના હુકમનો અમલ ન કરું અને જીવતો પાછો ફરું એ સેવકનું લક્ષણ ન ગણાય. રામ મારી પાસે શી આશા રાખતા હશે ? શું હું એમ કહું કે બહુ મુશ્કેલી પડી પણ સીતાજીની ભાળ ન મળી ? ના; એ કદી નહીં બને.

એવું વિચારતા હતા તેવામાં માર્ગમાં તેમને જટાયુના ભાઈ મળ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે રાવણ સીતાજીને લંકામાં લઈ ગયો છે. તેમણે અને તેમના સાથીઓએ લંકામાં પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, પણ દરિયો ઓળંગીને ત્યાં જાય કેણું ? હનુમાનજીને તો ખાતરી જ હતી કે પોતે જઈને સીતાજીની શોધ કરી આવી શકશે, પણ તેમને મનમાં થયું કે જો હું ત્યાં જવાની દરખાસ્ત મૂકીશ તો બધાને એમ લાગશે કે યશ મેળવવા તથા રામ અને સુગ્રીવને વહાલા થવા તેમ કહે છે. તેથી તે શાંત રહ્યા. પરંતુ છેવટે નળ, નીલ, જાંબુવાન, અંગદ વગેરે આગેવાનોએ પોતાની અને બધાની શક્તિ અને આવડતનો વિચાર કરીને હનુમાનજીને જ કામ સોંપવાનો નિર્ણય કર્યો. હનુમાનજી તો તૈયાર જ હતા. તે લંકામાં ગયા, શહેરમાં અને રાવણના મહેલમાં પણ પહોંચી જઈને હોશિયારીથી તપાસ કરી. કયાંય પત્તો ન મળ્યો. એટલે છેવટે રાવણની અશોકવાટિકામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે સીતાજીને જોયાં. સીતાજી તો રામ હવે થળવાના નથી એવી નિરાશાથી

આપઘાત કરવા તૈયાર થયાં હતાં. સીતાજીને વિશ્વાસ પડે એટલા માટે તે ઝાડ પરથી કૂદીને મળવાને બદલે ઊંચી ડાળેથી રામની વીંટી ફેંકે છે. તે વીંટી જોઈને સીતાજી ઊંચે જુએ છે. હનુમાનજી નીચે ઊતરે છે અને ધીમે ધીમે એવી વાતો કરે છે કે સીતાજીને વિશ્વાસ પડતો જાય છે. છેવટે નજીક જઈને કુશળતાથી વાતો કરે છે.

આખરે હનુમાનને મનમાં એમ થાય છે કે હવે છતાં થવામાં હરકત નથી. લંકાના લોકોને પણ થાય કે ચોરની જેમ મુલાકાત નથી લીધી; રામના માણસો પણ બહાદુર હોય છે. એ હેતુથી તે વાડીને નુકસાન કરે છે. એટલે તેને પકડવામાં આવે છે. તે વખતે તે રામના દૂતને છાજે એવાં વચનો રાવણને સંભળાવે છે. પછી રાવણ સજા તરીકે હનુમાનનું પૂછડું સળગાવે છે, ત્યારે તે લંકાને બાળે છે, અને છેવટે પોતે સમુદ્રમાં પડે છે. ત્યાં તેમને વિચાર આવે છે કે લંકા નગરી બળી તેથી સીતાજીને તો નુકસાન નહીં થયું હોય ? એટલે તે તુરત અશોકવાડીમાં પાછા જાય છે. અને સીતાજીને કંઈ આંચ નથી આવી એવી ખાત્રી કરી આવે છે.

તે વખતે તેમણે સીતાજીને પૂછ્યું કે હું તમને રામ પાસે લઈ જઈ ? સીતાજીએ ના પાડી. કેમકે ઈરાદાપૂર્વક પરપુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, અને રામચંદ્રજી વિના પુરુષાર્થે મેળવેલી વસ્તુને ગ્રહણ ન કરે એવા વીર-ક્ષત્રિય છે. એ બંને બાબત તે સમજતાં હતાં.

પછી રામચંદ્રજી લંકામાં લડવા આવે છે. અને જ્યારે ઈન્દ્રજિત સાથેના યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ ધવાઈને બેભાન થાય છે

ત્યારે તેમને માટે બહુ દૂરથી ઔષધિ લાવવાનું કામ પણુ તે બહુ જ આનંદથી કરે છે.

તેમને કોઈ કામમાં થાક તો લાગતો જ નથી. રાત કે દિવસ તે જોતા નથી. રામચંદ્રજીની ઈચ્છા જાણે એટલે તે થવું જ જોઈએ એવી તેમની ટેક છે. સાચો સેવક હુકમની રાહ નથી જોતો. એ તો ફક્ત કામ કરવામાં જ આનંદ માને છે. એમ કરવામાં લોક તેની વાહવાહ કરે તેની તેને લગારે ચ ઈચ્છા નથી હોતી. ઊલટું તેમ ન થાય તે માટે પાછળ રહે છે. જેમકે સીતાજીની ભાળ કાઢી આવ્યા પછી સુગ્રીવ વગેરે રામચંદ્રજીની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તે શાંત થઈને પાછળ બેસી રહે છે. બીજા બધા વાનર આગેવાનો રામને બધી હકીકત જણાવે છે, પણ હનુમાનજી પોતાનાં પરાક્રમની વાતો કહેતા નથી. પણ રામચંદ્રજી સમજી જાય છે કે હનુમાનજી સાચા સેવક અને ભક્ત છે. તેમના દિલને ભાવ તે સમજી જાય છે.

તેમની કુશળતાનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે લંકામાં સૈન્યની વ્યૂહરચના કરવામાં એ એવી તો કુશળતા દાખવે છે કે મુસીબતને પ્રસંગે એક પણ લડવૈયાની ખુવારી સિવાય દુશ્મનથી ઘેરાયેલા આખા સૈન્યને પાછું ખેંચી લઈ શકે છે. આમ તે કુશળ યોદ્ધા પણ હતા.

લંકાનું યુદ્ધ જીતીને રામચંદ્રજી સીતાજીને લઈને અયોધ્યા પાછા જવા નીકળે છે ત્યારે વચ્ચે કિષ્કિન્ધામાં સુગ્રીવના આગ્રહથી ઊતરે છે. ત્યારે હનુમાનજી સુગ્રીવને કહે છે, કે આજ સુધી હું આપની પાસે રહ્યો છું. આપ સુખેથી

રાજ કરો. હું રામની સેવામાં રહીશ.

એમ કહી તે રામચંદ્રજી સાથે અયોધ્યા જવાનો નિર્ણય કરે છે, પણ રામચંદ્રજીના વનવાસનો ચૌદ વર્ષનો સમય પૂરો થતો હતો અને રામચંદ્રજીને બધા મિત્રાની વિદાય લેવા જતાં સમયસર અયોધ્યા પહોંચવામાં મોડું થાય તેમ હતું. વળી ભરતે છૂટાં પડતી વખતે કહેલું છે કે ચૌદ વર્ષ પૂરાં થતાં નહીં આવો તો હું એક દિવસ પણ વધુ જીવવાનો નથી. એટલે રામચંદ્રજીએ હનુમાનજીને એક દિવસ અગાઉથી મોકલ્યા. ભરત તો રાહ જોઈ જ રહ્યા હતા. અને રામ આજે આવશે કે નહીં તે વિચારતા બેઠા હતા. હનુમાનજી ત્યાં જઈને જુએ છે તો ભરત ચિતા બનાવીને તેમાં પડી આપઘાત કરવાની તૈયારી કરે છે. પણ હનુમાનજી તેમને બચાવી લે છે.

પછી રાજ્યારોહણની વિધિ થાય છે. બધાંને યોગ્ય આસનો મળ્યાં છે, ત્યારે હનુમાનજી રામ તથા સીતાને પંખો નાખવા પાછળ ઉભા છે. એ પંખો નાખવામાં જ તેમને આનંદ છે. એવા પ્રસંગે તો સૌ કેઈને આગળ આવવાનું મન થાય; અને જેણે અનેક પ્રકારે સેવા કરી હોય, તેને પાછળ રહેવાનું ન પણ ગમે. પણ હનુમાનજી તો માનપાનથી દૂર નાસતા હતા. એટલે તેમણે સ્વેચ્છાએ તેવું કામ લીધું હતું.

વળી આ પ્રસંગે બધાને એક પછી એક ભેટ આપવામાં આવે છે. ત્યારે બધાને મનમાં થાય છે કે આમાં હનુમાનજીનું નામ કેમ નથી આવતું? એમણે કેટલી બધી સેવા

કરી છે ! સીતાજીને શોધી લાવ્યા, ભરતને બચાવ્યા, રાવણને હરાવવામાં અને લક્ષ્મણને બચાવવામાં અગ્રભાગ લીધો, છતાં તેમને કંઈ ભેટ કે માન કેમ આપવામાં નથી આવતું ? સૌને આશ્ચર્ય થાય છે અને હમણાં તેમનું નામ આવશે એમ સૌ વિચારે છે પણ તેમનું નામ આવતું જ નથી. છેવટે સીતાજી અકળાઈને રામચંદ્રજીને કહે છે, “આપણે બધાને ભેટો આપી પણ હનુમાનજીને તમે કેમ કંઈ નથી આપતા ?”

હનુમાનજીનો ભક્તિભાવ રામચંદ્રજી જાણતા હતા એટલે તેઓ સીતાજીને કહે છે : “એમને આપવા જેવું મારી પાસે કંઈ નથી. ”

સીતાજી કહે : “તમે બધાને અગણિત ભેટો આપી, અને એમને આપવા માટે કંઈ નથી એમ કેમ કહો છો ?”

“હું એમને આ હાર આપું છું” એમ કહી સીતાજી હનુમાનજીને હીરામોતીનો એક હાર આપે છે. અને હનુમાનજી હાર લઈને એક એક મોતી જુદું પાડતા જાય છે, તેને જોઈ જોઈને ફેંકતા જાય છે અને કહેતા જાય છે કે આ મોતીમાં રામ નથી એટલે હું તેને શું કરું ? આ ચીજ હું લઉં એટલે રામ ગયા. મારે તો રામની સેવા કરવી છે. એમની સેવા કર્યા બદલ જો હાર લઉં એટલે સેવા જાય. એટલે આને હું શું કરું ? જો રામ હશે તો આવા હાર ઘણાય મળશે.

હાર લેવાથી રામની સેવા શું કામ બંધ થાય ? તે હાર સાચવવા માટે પેટી જોઈએ. પેટી સાચવવા માટે ઘર જોઈએ. અને ઘર સાચવવા માટે સ્ત્રી, પછી બાળકો એમ

અનેક તરવો જોઈએ. એમ એક પછી એક અનેક ઉપાધિ આવે અને તે વધ્યાજ કરે. અને જેટલી ઉપાધિ વધે તેટલી રામની સેવા ઓછી થાય.

લગવાનની સેવામાં જીવન અપ્યુર્, તેથી તેમણે ઘર ન કર્યું. ફક્ત લાંગોટીથી જ ચલાવ્યું અને એ રીતે અંગત જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછી રાખી. તેમને કોઈ લાલચ સ્પર્શી ન શકી અને તે રામમય બની ગયા. તેમને રામની સેવા કરવી હતી એટલે તેમણે લક્ષ્મીને સ્પર્શ ન કર્યો.

લક્ષ્મીની-ધનની સેવા કરનારને ધન મેળવવા ઈચ્છનારને ખંધુ, પિતા-બધાને વેચી દેવાં પડે છે. સમાજની સેવા કરનારને પણ બધાંને છોડવાં પડે એમ બને એથી જ સેવા-ધર્મ અધરો મનાયો છે. સેવાધર્મો પરમ ગહનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ । હનુમાનજીને યોગીઓને પણ અગમ્ય એવો પરમ ગહન સેવાધર્મ સહજ હતો.

સેવક પોતાની આળપંપાળ જેટલી ઓછી રાખે એટલી તે સમાજની વધુ સેવા કરી શકે એ હનુમાનજીના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે.

સમર્થ રામદાસે રામ અને હનુમાનની ઉપાસના કરવા જણાવ્યું, તેની પાછળ રાષ્ટ્ર અને સેવકની ઉપાસના કરવાની દૃષ્ટિ હતી.

હનુમાન જેવા આદર્શ સેવકનો વિચાર કરતાં સ્વ. મહાદેવભાઈનું સ્મરણ થાય છે. આદર્શ સેવક આદર્શ ભક્ત હોય જ. ભક્તિ વિના સેવા સંભવતી નથી. પછી તે વ્યક્તિની હોવા સમઘટિની.

તિલકજયંતી

આજથી સત્તાવીસ વર્ષ પહેલાં તિલક મહારાજનું ભૌતિક સ્વરૂપ અદ્દશ્ય થયું, છતાં હજુ યે તેઓ જીવે છે.

અંગ્રેજોનું જળ આ દેશમાં વૃદ્ધિ પામતું જતું હતું એ કાળમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. અંગ્રેજના રાજ્યને તે વખતે આપણા દેશવાસીઓ આશીર્વાદસમું માનતા હતા.

નાનપણથી જ તેમની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનું આપણને પારખું થાય છે. નાના હતા ને નિશાળે લણવા જતા હતા ત્યારે એમનું શરીર ઠીક ઠીક દુર્બળ હતું. એમને એ ખટકયું અને શરીરને પોલાદી બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે ગમે તે ભોગે પાર પાડ્યા.

પોતે તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. ગણિત અને ઇતિહાસ તેમના ખાસ શોખના વિષયો હતા. ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો અજોડ કાબૂ હતો. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને મરાઠીમાં અસાધારણ કૌશલ્યથી તેઓ લખતા. ઉપરાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનું પણ તેમણે ઉત્તમ પરિશીલન કર્યું હતું. વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી પણ ગજબની હતી. અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેમણે ધાર્યું હોત તો સારા પગારની સરકારી નોકરી સહેલાઈથી મેળવી શક્યા હોત. એમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સામાન્ય હતી એટલે ઘણાને એમ લાગતું પણ હતું કે કોઈ મોટી નોકરી લઈને એ બેસી જશે.

પણ એમના હિલમાં તો દેશદાઝ ભરી હતી. દેશના

હુઃખે, અપમાને તેમનું હૃદય દાઝતું હતું. એ ભારે પગારની નોકરી શેના લે? તેમણે તો હૃદયથી રાષ્ટ્રસેવાની દીક્ષા લઈ લીધી હતી. એટલે દેશસેવકો તૈયાર કરનારી શિક્ષણસંસ્થામાં પોતાની સેવા આપવાનું તેમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. એટલે કેળવણીખાતામાં ફક્ત રૂ. ૩૦ ની નોકરીમાં તેઓ જોડાયા. ઘણાએ સમજાવ્યા કે તમે આ ભૂલ કરો છો, પણ એ માન્યા નહીં. એક જણે તો એમ સુદ્ધાં કહ્યું કે “આટલા રૂપિયામાં શું થશે? ખાંપણ જેટલી ખચત થાય એટલું તો લો.”

ત્યારે એમણે જવાબ વાળેલો કે, “એની મારે શી ચિન્તા? મુડદું ગંધાશે એટલે શેરીવાળા નહીં તો મ્યુનિસિપાલિટીવાળા પણ ખાળી આવશે.”

આમ શિક્ષક થઈને વિદ્યાર્થીઓને દેશસેવાના પાઠ પઠાવવાના કામે તેઓ લાગી ગયા. પણ એટલાથી એમને શાંતિ ન થઈ. તેથી તે આખા સમાજના જિંદગીભરના શિક્ષક થયા. એમણે પ્રજાને કેળવવા છાપાં કાઢવાનું શરૂ કર્યું. એક છાપું અંગ્રેજીમાં અને બીજું મરાઠીમાં. એ છાપાં પાછળ દૃષ્ટિ કેળવણીની હતી. ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’ એ નામનાં બંને છાપાંએ પ્રજાનું હૃદય જીતી લીધું. તેમણે પોતાનો સંદેશો પ્રજાને છાપાં મારફત આપવા માંડ્યો. પણ તેમની વાત જેટલી પ્રજાને રુચતી હતી તેટલી જ સરકારને ખૂંચતી હતી. સરકાર તેમનું તેજ સાંખી શકતી નહોતી. સરકારને આ માણસ બચાંકર લાગ્યો. કેમ કે તે પ્રજાને તૈયાર કરી રહ્યો હતો. અને સરકાર અને પ્રજાના સ્વાર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ હતા. સરકાર એના પર ગુનો ઠોકી બેસાડવા, સડેજ બહાનું મળે

તો જેલમાં પૂરી દેવા માટે તલપાપડ થઈ રહી હતી.

એવું એક બહાનું મળી ગયું. તિલક મહારાજને પકડવામાં આવ્યા, અને તેમના પર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. લોકમાન્ય પોતે જ પોતા તરફથી લડ્યા, પણ સરકારને તો ગમે તેમ કરીને એમને જેલમાં બંસાડવા જ હતા. એટલે એમને જેલ મળી. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની લડતોએ જેલને ખૂબ સસ્તી બનાવી દીધી છે, પણ તે દિવસોમાં જેલ જવું એ રમત વાત નહોતી. મુક્ત પૂરી થયે તિલક મહારાજ છૂટ્યા ત્યારે હિતૈષીઓએ તેમને સલાહ પણ આપી કે હવે સરકાર સામે લડવાનું ને છાપાં કાઢવાનું છોડી દો.

પણ તિલક મહારાજ એમ કંઈ માને? એમનો પોતાનો આમાં દોષ જ ક્યાં હતો? અને હોય તો એટલો જ કે તેઓ સરકારના દોષો ઉઘાડા પાડીને બતાવતા હતા. પણ સરકાર તરફથી દેશને પારાવાર અન્યાય અને નુકસાન પહોંચી રહ્યાં હોય ત્યારે પોતે ચૂપ રહી શકે જ શી રીતે? પોતે સત્યાગ્રહી હતા. દીનતાથી સત્યનો ઘાત થતો જોઈ રહેવો એ એમના સ્વભાવમાં જ નહોતું. હૃદયમાંથી ઊર્મિ જાગતી હતી કે ચૂપ ના બેસી રહેવાય, એટલે જેલમાંથી છૂટ્યા કે તરત જ તેમણે ફરી પાછાં છાપાં શરૂ કરી દીધાં. ‘પુનઃ હરિ ઐ’ કરીને ફરી આગ ઝરતી કલમે લખવું શરૂ કરી દીધું.

એ દિવસોમાં અંગ્રેજીની જ બોલબાલા હતી. ભણેલો વર્ગ અંગ્રેજીમાં જ વાંચતો, વિચારતો, એટલું જ નહીં, એમાં ગર્વ લેતો. એથી ભણેલા અને અભણ વચ્ચેનું અંતર વધતું જતું. દેશમાં ખીજ ભાષા બોલનારાને અને અંગ્રેજી

મારફતે જ વિચારો ઝીલનારાઓને પોતાની વાત સમજાવવા તિલક મહારાજ એક છાપું અંગ્રેજીમાં કાઢતા. પણ આમજનતા સમજી શકે તે માટે તેઓ ‘કેસરી’ છાપું મરાઠી ભાષામાં કાઢતા. મરાઠીની એ દિવસોમાં કંઈ જ વિસાત નહોતી, છતાં તેમણે હિંમતભરે જનતાની જબાનમાં છાપું કાઢ્યું. જનતાને પણ એ ખૂબ જ ગમ્યું. આમ પ્રજા તિલક મહારાજને ઓળખી ગઈ અને પોતાના હૃદયમાં તેમને સ્થાન કરી આપ્યું. એમની વાણી ઝીલતાં પ્રજા ધરાતી નહોતી. ચાતક વરસાદની રાહ જુએ તેમ પ્રજા ક્યારે ‘કેસરી’ બહાર પડે તેની રાહ જોતી. એ દિવસોમાં એમના છાપાની ચાલીસહજારની નકલો ખપતી હતી.

એવામાં બંગલગની લડત આવી. લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા કરેલા. તેમાં લોકમાન્યે દેશનું અહિત જોયું, એટલે સરકારની વિરુદ્ધના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટપણે એમણે પ્રગટ કર્યા. સરકારથી એ ખમાયું નહીં. લોકમાન્યની ધરપકડ થઈ. એમના પર કેસ ચાલ્યો. છ દિવસ સુધી એમણે પોતાનો બચાવ કર્યો. પણ સરકારને ક્યાં ન્યાય કરવો હતો? એને તો સિંહને પાંજરામાં પૂરવો હતો, જેથી ઉત્પાત ન મચાવે. એમને છ વર્ષનો લાંબો કારાવાસ મળ્યો. એટલું જ નહીં હિંદની બહાર—બ્રહ્મદેશની માંડલેની જેલમાં તેમને સરકારે મોકલી આપ્યા.

જેલમાં એમને તદ્દન એકાંતવાસમાં રાખવામાં આવ્યા. કાચોપોચો માણસ તો આવા ભીષણ એકધારા એકાંતમાં ગાંડો થઈ જાય. પણ આ તો અજેય સંકટપ બળવાળો વીર

સેનાની હતો. એકાન્તવાસનો. પણ એમણે કસ કાઢ્યો. પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પ્રજાને આપવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. અને ભગવદ્ગીતા ઉપર ‘કર્મયોગ શાસ્ત્ર’ કરીને ઉત્તમ ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો. હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં એ પુસ્તક અનીખી ભાત પાડે તેવું છે. એ ગ્રંથની પણ એક મઝાની કથા છે. જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે સરકાર એ ગ્રંથની હસ્તપ્રત લઈ જવા ન દે, કહ્યું કે હસ્તપ્રત તપાસીને પહોંચતી કરી દઈશું. ઘણો સમય વહી ગયો. છતાં સરકાર તરફથી એ પ્રત પાછી ન આવી એટલે તિલક મહારાજના મિત્રોને થયું કે કાં તો સરકારને એ આપવી નહીં હોય કે પછી એ ખોઈ નાખી હશે. હવે શું થશે? પણ તિલક મહારાજ નિશ્ચિન્ત હતા. એમણે કહ્યું કે, હસ્તપ્રત ખોવાઈ ગઈ હશે તો ય વાંધો નથી. કેમકે એ બધું લખાણ મને યાદ છે. એ મહિના સિંહગઢ પર રહીને લખી નાખીશ; પણ એ રીતે લખી નાખવાનો વિચાર કરતા હતા તેવામાં સરકારે હસ્તપ્રત મોકલી આપી અને એ પ્રકરણ ત્યાં સમાપ્ત થયું.

અનેક વિદ્યાઓનો તેમને અભ્યાસ હતો. તેમની બુદ્ધિ અત્યંત તીક્ષ્ણ, ભેદક હતી. અને ગમે તે વિષયમાં પોતે ખૂબ ઊંડા ઊતરી જતા. જેલમાં રહ્યાં રહ્યાં તેમણે ગીતા પરનો સમર્થ ભાષ્યગ્રંથ તો રચ્યો જ. તદુપરાંત અગાઉ ખગોળ પર ‘ઓરાયન’ નામનું પુસ્તક લખેલું તેથી દેશ-વિદેશમાં એમની વિદ્વત્તાની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અંકારી હતી. એ પુસ્તક બહાર પડ્યું અને પ્રસિદ્ધ જર્મન પંડિત મેક્સમૂલરના હાથમાં આવ્યું. પણ જ્યારે એણે જાણ્યું કે આ પુસ્તકના

લેખક તો દેશસેવાના અપરાધ બદલ સરકારી જેલમાં છે, ત્યારે તેણે એ વિદ્વાન પુરુષને ઝટ છોડી મૂકવા અને એમના અસાધારણ જ્ઞાનનો પ્રજાને લાભ મળે તેમ કરવા હિંદી સરકારને લખ્યું. એથી કંઈ એમને સરકારે મુક્ત તો ન કર્યા, પણ જેલમાં એમને લખવાની સગવડ કરી આપી.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને પંચાંગ ઉપર પણ એમણે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમનું કાયદાનું જ્ઞાન પણ અગાધ હતું- પોતાના કેસ તેઓ પોતે જ ચલાવતા. વિદ્યોપાસના તેમને એટલી પ્રિય હતી કે દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી પોતે ગણિત અથવા ઇતિહાસના અધ્યાપક થવામાં સંતોષ માનશે એમ કહેતા.

તેમની રહેણીકરણી સાદી હતી. પોષાક અને સ્વભાવે તેઓ આદર્શ બ્રાહ્મણ હતા. પેઢીઓની સાંસ્કારિક પરંપરાને ચીવટથી જાળવી રાખતા. વિદ્વાયત ગયેલા ત્યારે પણ તેમણે પોતાનો મરાઠી પોશાક કાયમ રાખ્યો હતો. મરણપર્યંત એમણે તેમાં ફેરફાર કર્યો નહીં. બ્રાહ્મણને છાજે તેવો તેમનો અપરિશ્રદ્ધ નમૂનેદાર હતો.

સ્વરાજ્ય માટે તે જીવ્યા અને જીડ્યા. દેશને તેમણે શીખવ્યું કે ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.’ અંગ્રેજ શાસનનો તેઓ વિરોધ કરતા નહોતા પણ નોકરશાહીનો વિરોધ કરતા હતા. તેઓ એમ માનતા કે તંત્ર તો સાચું છે. પણ ઇંગ્લેન્ડની સરકારને સાચી માહિતી મળતી નથી એટલે હિન્દની પ્રજાને સાચો ન્યાય મળતો નથી. અહીંની નોકરશાહી ત્યાંના તંત્રને સાચી માહિતી આપતી નથી, એટલે એમનો મુખ્ય વિરોધ નોકરશાહી સામે હતો.

૧૯૧૫ માં ગાંધીજી હિંદમાં આવ્યા અને પાંચ વર્ષમાં હિંદની નાડ પારખી લઈને તેમણે અસહકારનો મંત્ર આપ્યો. ગાંધીજીએ તિલક મહારાજને પણ અસહકારની વાત કરી હતી, અને એ તેમને ગળે પણ ઊતરી હતી. પણ પ્રજા એ મંત્ર ઝીલી શકશે કે કેમ તે વિષે તેઓ શંકાશીલ હતા.

યોગ એવો બન્યો કે તિલક મહારાજે પરલોક-પ્રયાણ કર્યું અને મહાસભાએ અસહકારનો ઠરાવ કર્યો. અને દેશે એનો યથાશક્તિ અમલ પણ કર્યો. આમ ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હજી છે’ એ મંત્ર પ્રજાને શીખવીને તિલક મહારાજે સ્વરાજ્ય સિદ્ધિના ઇતિહાસનો પૂર્વાર્ધ રચી આપ્યો. અને એ હજી સંપડાવનારી ઉત્તમ પદ્ધતિની પ્રજાને નવાજેશ કરીને ગાંધીજીએ ઉત્તરાર્ધ પૂરો કરી આપીને તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ કર્યું. હજુ આજે પણ એમનું તર્પણ કરી શકાય એવું સ્વરાજ નથી આવ્યું. ઉત્તરાર્ધ પૂરો થયો છે, પણ તેના રચયિતાના દિલમાં આનંદ નથી. જેવું સ્વરાજ તેણે ઇચ્છ્યું હતું તેવું હજુ નથી મળ્યું. હા, અંગ્રેજો ગયા તેનો આનંદ છે ખરો; પણ સાચું સ્વરાજ, સાચું લોકરાજ સિદ્ધ કરવાનું હજુ બાકી છે.

તિલક મહારાજના અવસાન પછી તેમના નામ સાથે સ્વરાજ શબ્દ જોડીને પ્રજાએ ફાળો એકઠો કરવા માંડ્યો. તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પ્રજાએ એક કરોડ રૂપિયા ભરીને એમનું બાહ્ય શ્રાદ્ધ કર્યું.

‘વંદેમાતરમ્’ બોલતાં પણ જ્યારે લોકો ડરતા હતા, જેલ જવું એ જ્યારે સદેહે નરકમાં જવા જેવું લાગતું હતું ત્યારે આ વીર પુરુષે સિંહગર્જના કરીને પ્રજાને વીરત્વની દીક્ષા આપી હતી. અપાર સંકટો બાતે વેઠીને પ્રજાને એમણે ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું હતું.

આજે સદેહે તેઓ આપણી વચ્ચે નથી, પણ એમનું મરણ એ જ એમનો સાચો જન્મ છે. તેમનો ભૌતિક દેહ સત્તાવીસ વર્ષ પહેલાં આ જ દિવસે ગયો; પણ તે જ દિવસે આત્મારૂપે તેમનો નવજન્મ થયો. એની જયંતી આજે આપણે ઉજવી રહ્યા છીએ. જ્યાંસુધી દેહ છે, ત્યાંસુધી આત્માના વિકાસને બંધન રહે છે. દેહ જતાં આત્મા નિજ રૂપમાં પ્રકાશે છે. તિલક મહારાજ વિશે એ સર્વથા સાચું છે.

—તિલક જયંતી, ૧૯૪૭

—

કોળિયો થઈ જવ

અંગ્રેજોએ આપણને અનેક રીતે નુકસાન કર્યું છે. રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, અને આધ્યાત્મિક એમ દરેક રીતે એમણે આપણને નુકસાન કર્યું છે. એટલે આપણું પતન થયું છે. જેની પાસેથી આ ચીજો ચાલી જાય તે કદી પણ માણસ ન રહી શકે. તેનામાં ભલે બધા ગુણો પડેલા હોય, પણ તે બધા ગુણો સુપ્રમાવસ્થામાં જ રહે.

સાધુ પુરુષો આવાં પતન સાંખી ન શકે. એટલે જ ગાંધીજીને પણ આ વસ્તુ ખૂંચી. તેથી તેમણે દેશને આ વસ્તુનું ભાન કરાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો—તેમાં જ ઈશ્વરભક્તિ માની. જનસેવા એ પ્રભુસેવા જ છે, કેમકે માણસ પણ ઈશ્વરનો અંશ છે.

આદમ કે ખુદા મત કહો, આદમ ખુદા નહીં;

લેકિન ખુદા કે નૂર સે, આદમ ખુદા નહીં.

માણસને જ્યારે દુઃખનું ભાન થાય છે, ત્યારે તે તેનું નિવારણ કરવાના ઉપાયો શોધે છે; અને આ ઉપાયો શોધવાની જિજ્ઞાસા તે જ મુમુક્ષતા. ત્યાર પછી પુરુષાર્થ કરવાનો હોય છે. ગાંધીજીએ આપણને મુમુક્ષુ તો બનાવ્યા. હવે પુરુષાર્થ આપણે કરવાનો છે.

હવે આપણને થયેલાં નુકસાનો વિચારીએ. સૌથી પ્રથમ અંગ્રેજોએ આપણને આર્થિક ગુલામ બનાવ્યા. અને તે પછી તરત જ રાજકીય ગુલામ બનાવ્યા. જીવવા માટેની બધી ચીજો પોતાની મેળે પેદા કરી લેવી તેનું નામ આર્થિક

સ્વાતંત્ર્ય. એ પેદા કરવામાં જેટલી આડખીલી થાય, તેટલું જ આર્થિક નુકસાન પણ થાય. અંગ્રેજોએ આપણને એવી રીતે કેળવ્યા કે આપણે બીજાને માટે ચીજો પેદા કરીએ અને આપણને જોઈતી ચીજો બીજા પેદા કરે. આમાં આપણે એટલા ફસાયા કે જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પણ બીજા પેદા કરી આપે તો જ આપણે જીવી શકીએ. આથી ભયંકર ઉત્પાત પેદા થયો. દા. ત. કાપડ જેવી અતિ આવશ્યક ચીજ પણ આપણને કોઈક બહારથી લાવી આપે. જ્યારે કપાસ જેવી ચીજ બીજાને માટે પકવી આપીએ. જે ચીજની મારા ગામને જરૂર છે તે મેં પરદેશથી મંગાવી, અથવા મારા ગામમાં તે પેદા થઈ શકે તેમ હોવા છતાં તે પેદા ન કરી અને માત્ર પારકાને જ ખપની ચીજો પેદા કરી. આ થઈ આપણી આર્થિક ગુલામી.

વાહનવ્યવહાર પણ આપણા હાથમાં નહોં. આપણે મોટરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ખરા; પણ તે ખનાવી ન શકીએ. આપણને ખનાવવા જ ન દે. આમ પારકાં સાધનો વાપરવાનાં થયાં તેથી આપણને ખરાખર નુકસાન થયું.

માણસને સ્વમાનભેર સુખથી જીવવા અને સૌના હિતમાં આગળ વધવા જે અધિકારો લોગવવા મળે તે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય. એ અધિકારો પણ ખૂંચવી લેવાયા એટલે રાજકીય ગુલામી આવી. રાજકીય ગુલામ બનવા માટે જ પ્રથમ આપણને આર્થિક ગુલામ બનાવ્યા.

પહેલાનાં વખતમાં રાજાઓ એકબીજા પર ચઢાઈ કરતા, અને સામાને હરાવવા માટે તેના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને તેને

અનાજ પાણીથી વિમુખ કરવામાં આવતો, અને છેવટે હરાવીને રાજકીય ગુલામ બનાવવામાં આવતો. અંગ્રેજોએ પણ આ જ પ્રમાણે કરીને આપણાં અર્થ અને અધિકાર અથવા પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કર્યો.

આજે હિંદુસંસ્કૃતિ પામર ગણાય છે. એક વખત મેં એક યુરોપિયન બહેનને પૂછ્યું, ‘તમે આટલે દૂર સુધી સેવા કરવા આવ્યાં છો, તે તમને હિંદુસંસ્કૃતિ બહુ ગમી તેથી ?’ પેલાં બહેને જવાબ આપ્યો: “તમારી સંસ્કૃતિ જો બાંચી હોત તો તમારા કહેવાતા લણેલા લોકો પરદેશ જઈને અમારી સંસ્કૃતિ શા માટે ગ્રહણ કરત ?” આ બહેનની વાત એક રીતે સાચી છે. કારણ કે જે ગુલામ છે, તેને વળી સંસ્કૃતિ શી ? તેને અધિકાર શાનો ? તેને સ્વતાંત્ર ધર્મ પણ શાનો હોય !

આ જ પ્રમાણે ગુલામનો પોતાના વડવાનો ઇતિહાસ પણ નાશ પામ્યો. કારણ કે તે પોતાનો ઇતિહાસ કયે મોઢે બોલે ? ઘરનો નોકર હોય તેનો ધર્મ કયો હોઈ શકે ? તેનો ધર્મ એ જ કે જે એના માલિકનો ધર્મ હોય.

કોઈ નિષ્ણાત પ્રોફેસર હોય; પણ તેનો દીકરો તદ્દન અભણ હોય તો પછી તે કઈ સમજણે પોતાના બાપના વખાણ કરી શકે ? એટલે કે લણેલો હોય તેને જ લણતરની સાચી કિંમત આંકતાં આવડે. અને તે જ લણેલાનાં વખાણ કરવાને પાત્ર બની શકે. વીર હોય તે જ વીરનાં વખાણ કરી શકે. આપણું પણ એમ જ છે. અત્યારે આપણામાં નથી મરવાની હિંમત કે નથી મરવાની વીરતા. પછી આપણે કયે

મોઢે કહી શકીએ કે અમારા બાપદાદા તો આવા મોટા વીર અને હિંમતવાળા હતા ! અને અમારી સંસ્કૃતિ આવી ઊંચી હતી ! આ રીતે આપણું આધ્યાત્મિક પતન થયું.

જ્યારે ગાંધીજી કહેતા હતા કે, ‘ આપણું આધ્યાત્મિક પતન થયું છે ’ ત્યારે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા પણ એનો વિરોધ કરતા હતા. કારણકે તેમને ખબર નહોતી કે જેનો આત્મા જાગૃત હોય તે કોઈ પણ રીતે ગુલામ હોઈ જ ન શકે ? જો આપણે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધી હોત અને સાચવી હોત તો બધા લેગા મળીને જીવત-લેગા મળીને સંસ્કૃતિ સાચવી હોત. પણ લેગા મળીને જીવવાનો વિચાર જાગૃત આત્માવાળાને જ આવે. જ્યારે માણસ પોતાના આત્માને ભૂલી જઈ શરીર સામે જુએ છે, ત્યારે તેને લાગે છે કે જે છે તે બધું શરીર જ છે. એટલે આત્મઘાત થાય છે.

અત્યારે આપણે બોલીએ છીએ કે ‘ અંગ્રેજો ચાલ્યા જાઓ ’ એ જ્ઞાનપૂર્વક બોલતા નથી, અજ્ઞાનમાં જ બોલીએ છીએ. કારણકે આપણી ક્રિયા બોલવા કરતાં તદ્દન ઊલટી જ છે. એમ ન હોત તો અત્યારે જે ઘોળા દિવસની લૂંટ ચાલી રહી છે, તે કદી ન ચાલે.

શ્રી. અરવિંદ ઘોષે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે જ્યાં સુધી આત્મા જડ હોય ત્યાં સુધી દેખાતો નથી. પણ જ્યારે તે પૂરેપૂરો વિકસે છે, ત્યારે જ દેખાય છે. ખીલેલો આત્મા જ સ્પષ્ટ દેખાય. વિકસવું એટલે ખોરાક થવું. જ્યારે અન્નનો કે ઘાસનો કણ પોતે ખોરાક બને છે, ત્યારે જ તે સંપૂર્ણ વિકસે છે, અને તેથી જ અન્ન કે ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘાસ કણ

ખાઈને ઉત્પન્ન થાય છે, અને તરત જ ઢારનો ખોરાક બને છે. ઢાર તે ઘાસ ખાઈને દૂધ આપી પોતે વિકસે છે. આ રીતે ખોરાક ખાઈને ખોરાક બનવાની ક્રિયા એ જ આત્માને વિકસાવવાની ક્રિયા.

માણસ ખોરાક ખાય છે તે સમાજનો ખોરાક થવા માટે, એટલે કે બધા માટે હોમાઈ જવા સારુ અને જ્યારે તે ખોરાક થાય છે, અથવા પોતે હોમાઈ જઈને વિકસે છે ત્યારે જ તેને 'સહનૌ મુનક્તુ'નો અર્થ સમજાઈ જાય છે.

ફળફળાદિમાં જીવ છે. માણસ તેને ખાય છે. પણ ખાતાં પહેલાં પોતે કાનો ખોરાક બનશે તે તેણે વિચારી લેવું જોઈએ. મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં એક પારધી અને હોલાની વાત આવે છે. હોલાએ પોતાના શરીરનો પરિચય પણ બીજાનો કોળિયો થવા કયો હતો. અને પોતે પારધીનો કોળિયો બન્યો પણ હતો. તે જોઈને પારધીનાં પડળ ખૂલી ગયાં અને પોતે પણ અગ્નિમાં ફેલી પડે છે. આપણે પણ હોલાની જેમ બીજાનો કોળિયો થવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ; અર્થાત્ સમાજને ઉપયોગી થવાની—એને માટે ઘસાવાની વૃત્તિ જ્ઞાનપૂર્વક ખીલવવી જોઈએ.

ગાંધીજી પણ લોકોનો કોળિયો બન્યા, ત્યારે જ આટલા વિકસ્યા. જો કોળિયો ન બન્યા હોત તો તેઓ પણ આપણી જ હરોળમાં હોત.

પરચકને લીધે અને તે દ્વારા આપણી સંસ્કૃતિ પર થયેલા ભૌતિક સુખવાદના આક્રમણને લીધે આપણી આસુરી વૃત્તિને જ વેગ મળ્યો છે. જેમકે, જે માણસો પ્રસાદ વહેંચવા

ભિન્ના થાય છે. તેમાંનો એક જણ બધાને સરખે ભાગે અને શાંતિથી વહેંચે છે. આ વખતે પ્રસાદ લેનાર બધા શાંતિથી પ્રસાદ લેશે. એટલે તેમને શાંતિ રાખવાનું શિક્ષણ મળશે. હવે બીજો એક જણ અશાંત પ્રકૃતિનો છે. તે બધાની વચ્ચે જઈ પ્રસાદ ઉછાળશે. એટલે જે શાંત બેઠા હશે તેમની લાગણીઓ પ્રસાદ લૂંટવા માટે ઉશ્કેરાશે. ત્યારે બધાને એમ થશે કે હું વધારે લઈ લઉં. એમાંથી પડાપડી, અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા પેદા થશે. આખું વાતાવરણ કલુષિત થશે. છેવટે ‘બળિયાના બે ભાગ’ એ ન્યાયે પ્રસાદ ડાંડ માણસોના હાથમાં જતો રહેશે. આ રીતમાં બધાને અંદરોઅંદર લૂંટાલૂંટ કરવાની કેળવણી મળશે.

પહેલી રીતે બહેંચાયેલા પ્રસાદનું એટલે કે વ્યવસ્થિત ખોરાકનું લોહી પણ વ્યવસ્થિત થશે. અને તેવો પ્રસાદ ખાનાર માણસ ડાંડ નહીં બને. જ્યારે લૂંટાલૂંટ કરીને પ્રસાદ ખાનાર માણસનું આધ્યાત્મિક પતન થશે. અને જૂંટાવીને ખાવું એ જ તેનો ધર્મ થઈ જશે. ‘અન્ન તેવા ઓડકાર’ તે આ અર્થમાં સાચું છે.

જે સેવાધર્મમાં માનનારો છે તેને આવી જૂંટવાની વૃત્તિ ન થવી જોઈએ. તેને તો એમ જ થવું જોઈએ કે, “હું એટલે કોણ ? આત્મા કે શરીર ?” પણ અત્યારે તો જવાબ મળશે કે શરીર. કારણ આપણને તે પ્રકારની તાલીમ મળી છે. આપણે આનો બધો જ દોષ અંગ્રેજો પર ઢાળી શકીએ. કારણ કે તેઓના આંખ્યા પહેલાં આપણે કંઈ વખાણવા લાયક કે વ્યવસ્થિત પ્રજા તરીકે જીવતા ન હતા,

છતાં એટલું ખરું કે આપણા અવગુણોને ખીલવવાની પૂરેપૂરી તક અંગ્રેજોએ આપી. કારણ કે માણસમાં સિંહ, વાઘ, પહાડ, પથ્થર કે વનસ્પતિ દરેકની વૃત્તિઓ પડેલી છે. જે વૃત્તિને જેટલા પ્રમાણમાં પોષણ મળે તેટલા પ્રમાણમાં તે ખીલે છે. પછી તે સારી હોય કે ખરાબ હોય.

માણસ જ્યારે કર્કશ અને કૂર થાય છે, ત્યારે તેના અવગુણો પૂરેપૂરા ખીલી નીકળે છે. અત્યારે આપણું પણ આવું જ થયું છે. અત્યારે વિશ્વાસ રાખવા લાયક કોઈ ચીજ દેખાતી નથી, સિવાય કે ઈશ્વર.

અત્યારે સરકારી મંડળીઓવાળા કહે છે કે વેપારીઓને કાઢો, અને વેપાર સહકારી મંડળી મારફત ચલાવો. પણ સહકારી મંડળીવાળા આવ્યા ક્યાંથી ? તે વેપારી નહીં તો વેપારીના ભાઈ જ છે. તેઓ ભાવતાલમાં ગરબડ નથી કરતા; પણ ખાંડ કે અનાજ લેવા આવનારને એવી ચાલાકીથી આપે છે કે લેવા આવનાર ગમે તેટલું મોટું કપડું પાથરે, તોપણ સાંજ પડ્યે પાંચ શેર ખાંડ નીચે વેરાયેલી પડી જ હોય, જે ઘેર જતાં પોતાની સાથે જ આવે. આ બધું આધ્યાત્મિક પતન નથી તો શું છે ?

આપણે એક તો અજ્ઞાની રહ્યા. ને તેમાં વળી વેપારી થયા. પછી પૂછવું જ શું ? ચાલી લૂંટાલૂંટ ! જો હિંદ સાચું સ્વરાજ સ્થાપવા માગતું હોય તો આવી વૃત્તિઓનો નાશ કરવો જ પડશે. અને પવિત્ર સંગઠન મારફત પવિત્ર વહેંચણીથી આપણે જીવવું જ પડશે.

આપણું પેદા કરેલું ધન આપણી ઈચ્છાવિરુદ્ધ કોઈને પડાવી લેવા ન હઈએ, આપણું તંત્ર આપણી ઈચ્છા મુજબ ચલાવીએ એનું નામ સ્વરાજ્ય. પણ આવી જાતના સ્વરાજ્ય માટે પહેલી જરૂર પ્રમાણિકતાની છે એ પ્રમાણિકતા ક્યારે આવે ? જ્યારે આત્મા જાગૃત થાય ત્યારે અને આત્મા જાગૃત થયો એટલે ગાંધીજીએ ઈચ્છેલું સ્વરાજ્ય આપ્યું જ સમજવું.

આત્મા તેનો જાગૃત થયો કહેવાય જે ભૂતોનાં તત્ત્વોને જાણે છે. ભૂતોનાં તત્ત્વોને જાણવાં એટલે કોળિયો થવાનું જાણવું. બધાં કર્મોમાં યોગ લાવવો. અથવા બધાં કર્મો હોંશિયારીથી-કુશળતાથી કરવાં. પણ એ ક્યારે બને ? જ્યારે સમાજ-શરીર પર સાચો પ્રેમ પેદા થાય. જ્યારે આપણને આપણા શરીર ઉપર અત્યંત પ્રેમ થાય છે, ત્યારે આપણે તેની ખૂબ કાળજી રાખીએ છીએ. પણ જેવો પોતાના શરીર ઉપર પ્રેમ છે, તેવો જ પ્રેમ સમાજ-શરીર ઉપર થાય ત્યારે જ સાચું જ્ઞાન થયું કહેવાય. ગાંધીજી આપણને આવા પરમાર્થી થવા માટે ઉપાય બતાવે છે. કહે છે કે રચનાત્મક કાર્ય કરો. આ કાર્યથી સમાજ પ્રતિ ભક્તિ પેદા થશે. આ કાર્યથી ધનનો ઢગલો નહીં થાય, પણ આપણું મોટું આત્મા તરફ વળશે. કેટલાકને મનમાં એમ હશે કે બે ચાર વખત જેલમાં જઈ આવીશું એટલે રચનાત્મક કાર્ય પૂરું થશે. પણ એકલું જેલમાં જવું તે કંઈ ઉપાય નથી. રચનાત્મક કાર્યનું પૂરેપૂરું ભાન થયું એટલે જાણવું કે આપણે સ્વરાજ્યને લાયક થયા છીએ.

આપણે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેની પાછળનો હેતુ

સમાજને માટે કેળિયો બનવાનો છે. કેળિયો થવું એટલે બીજાને માટે અન્ન થવું. અન્ન જીવનદાતા છે. અન્ન થવાની ભાવના તે જ જીવનસાક્ષ્યની ભાવના.

અન્ન થવું એટલે ? જે પદાર્થમાં ભરપૂર પોષક તત્ત્વો હોય, જે પાચક અને નીરોગી હોય અને જે ખાનારને સુખ અને સંતોષ આપે તેને આપણે અન્ન કહીએ છીએ. અન્ન થવું એટલે આવા થવું. પોષક થવું, જીવનદાતા થવું, આનંદદાતા થવું. તે જ જીવનસાક્ષ્યની ચાવી છે. એ જ સ્વરાજ્યનો પણ પાયો છે.

આને માટે કેળવણીની જરૂર છે. પણ આવી કેળવણી કોઈની આપી નથી અપાતી. તે તો એની મેળે જ ભગી નીકળે છે. પોતાની મેળે એ રહસ્ય ખોળી લેવું જોઈએ. જો ખોળતાં ન આવડે તો જેની મદદથી ખોળી શકાય તેવે સ્થળે જઈને રહેવું જોઈએ.

અહીં આપણે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવા માટે જ ભેગા થયા છીએ એટલે આપણા દરેક કાર્યમાં આપણું મોઢું તેના તરફ રહેવું જોઈએ. આપણે બોલીને કહેતા નથી કે, “અમે ક્ષણભ્રમનું કામ આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે કર્યું.” આપણે બોલતા નથી એટલું જ; ખાકી આપણે જે કાર્યો કરીએ છીએ તેમાંથી આત્મજ્ઞાન મળતું જ રહે છે; એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી. જેમ આપણે પતાસું ખાતી વખતે કહેતા નથી કે, ‘હું ખાંડ ખાઉં છું’ પણ હકીકતમાં તો આપણે ખાંડ જ ખાતા હોઈએ છીએ. તેનો ઘાટ પતાસાનો હોવા છતાં તેમાં ગુણ અને સ્વાદ ખાંડનો જ હોય છે.

કહેવાય છે કે, ‘તીર્થમાં પાપ છૂટે, પણ તીર્થમાં કરેલાં પાપ ક્યાં છૂટે?’ તીર્થમાં પાપ કરે છે, તે તો ગાંગડું જેવા જ રહેવાના. જેમ આખા મગની દાળ કરવા માટે તેને ખૂબ ઉકાળીને ઓગાળીએ છીએ. છતાં પણ જે ગાંગડું હોય છે તે ઓગળતા જ નથી, અને ખાતી વખતે દાંત વચ્ચે આવી કર્કશતા પેદા કરે છે, અને ખાવાનો અર્થો આનંદ હરી લે છે. તેમ જે વ્યક્તિ સમાજના કામમાં ન આવતાં વચ્ચે આડખીલી ઊભી કરે છે, તે ખરેખર ગાંગડું છે. જ્યાં સુધી ગાંગડું હયાત છે, ત્યાં સુધી સ્વરાજમાં ખામી રહેવાની જ. એટલે આપણે ગાંગડું ન બનતાં ઉત્તમ ચઢેલા ખોરાક જેવા બનવું જોઈશે. આ અર્થમાં આપણે સ્વાતંત્ર્ય દિનના પ્રતિજ્ઞાને જ્ઞાનપૂર્વક યાદ કરીએ.

ગાંધીજીની ઉન્નતિનાં પગથિયાં

આજ સુધીમાં ઘણા મહાપુરુષો થઈ ગયા. પણ તેમાંના કોઈએ પોતાની જયંતી ઊજવવાનું કહ્યું હોય એવું સ્મરણ નથી. અને એ પણ સાચું છે કે આટલા મોટા પાયા પર દેશ અને દુનિયાભરમાં કોઈ જીવતા માણસની જયંતી ઊજવાઈ પણ નથી.

ગાંધીજયંતી લોકોએ જ્યારે ઊજવવા માંડી ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે જો જયંતી ઊજવવી હોય તો મારું નામ છોડીને ચર્ખાજયંતી યા રેંટિયાજયંતી ઊજવો. આ માટીનો દેહ જશે, અને એને લોકો ભૂલી જશે, તો દેશ અને દુનિયાને નુકસાન નહીં થાય; પણ રેંટિયાને લોકો અપનાવશે અને નહીં ભૂલે તો દેશ અને દુનિયાનો ઉદ્ધાર થશે. ત્યારથી રેંટિયાબારશ અને ચર્ખાજયંતી નામો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેમણે ચર્ખાને પોતાનું પ્રતીક ગણ્યું.

તેમણે ખોવાયેલા રેંટિયાને શોધી કાઢવાનું કાર્ય કર્યું છે ખરું, પણ તેના મૂળ શોધક કોણ છે તેની ખબર નથી. એ કોઈ અજ્ઞાત ઋષિ હશે. એ વિષે ગાંધીજી કહેતા હતા કે એની ખબર પડે તો જરૂર તેમને હું નમસ્કાર કરું. આ જન્મની ઉજવણીને બહાને પણ લોકો જો ચર્ખાનું રહસ્ય સમજશે તો જગતની સેવા જ થશે. એના ઉદ્ધારમાં જગતનો ઉદ્ધાર છે અને એના નાશમાં જગતનો નાશ છે એમ લોકોને ઠસાવ્યું.

આ મહાપુરુષનું બાળપણ યાદ કરીએ છીએ તો તેનામાં

બહાર તરી આવે એવું કોઈ ખાસ લક્ષણ એકદમ જણાતું નથી. તેઓ અંધારાથી—ભૂતથી ડરતા. નિશાળમાં લખતા ત્યારે કોઈની સાથે ખાસ દોસ્તી નહીં, બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે લગવાનું નહીં, રમતનો શોખ નહીં, સામાન્ય રીતે નિશાળ બંધ થાય ત્યારે સીધા ઘેર જાય. શરમાળ પણ બહુ.

આમ તેમનું બચપણ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને જરૂર એમ લાગે છે કે આ તો સામાન્ય વિદ્યાર્થી કરતાંય ઘણી બાબતોમાં પાછળ હતા. એમની ઉંમરના કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ કહેશે કે અમે કશાથી એમના જેટલા તો નથી જ ડરતા. અભ્યાસમાં, રમતમાં અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે લગવામાં અમે આગળ છીએ. ત્યારે એ આગળ ક્યારે થઈ ગયા ?

નોકરોની સોબતમાં તે બીડી પીતા થયા હતા. આપણે પણ બીડી પીતા હોઈશું. તેમણે બીડી પીવા દેવું કર્યું. આપણે પણ મફતિયા બીડી પીધી હશે, અને કેટલાકે જેમ તેમ કરીને, જ્યાં ત્યાંથી પૈસા મેળવ્યા હશે. તેમણે બીડીઓનું દેવું ભરપાઈ કરવા માટે સોનાનું કડું કાપવામાં પોતાના ભાઈને સાથ આપ્યો. આટલે સુધી તો ગાંધીજી આપણામાંના ઘણાની પાછળ લાગશે.

પણ તેમણે ફૂદકો માર્યો, અને દોટ મૂકી. એ ચોરી કર્યા પછી એમને ઊંઘ જ ન આવી. તેમને ભારે પાપ કર્યાનું ભાન થયું. આ વાત પિતા જાણશે તો તે પોતાનું માથું ફૂટશે. પિતા માર મારે તો એટલું દુઃખ ન થાય, પણ પોતે માથું ફૂટે એ અસહ્ય લાગ્યું. તેમ છતાં એ ચોરી કબૂલ કરવી અને ફરી જિંદગીમાં અસત્ય આચરણ ન કરવાની

પ્રતિજ્ઞા કરવી એમ તેમને લાગ્યું. પિતા ગંભીર માંદગીને બિછાને હતા, ત્યારે આ બનાવ બન્યો. તેમની કહેવાની હિંમત ન ચાલી, એટલે ચિઠ્ઠી લખીને આપી.

આમ કરવાથી તે સામાન્ય વિદ્યાર્થી કરતાં પાછળ દેખાતા હતા તે આગળ થઈ ગયા. આપણે તો કદાચ એમ વિચારીશું કે ફરી નહીં કરીએ; પણ જે ચોરીને કોઈ નથી બાબતું તે ચોરીને બહાર કરવાની શી જરૂર? એ તો ભુલાર્થ જશે. ગાંધીજીને તો ચોરી કર્યા માટે પશ્ચાતાપ થયો અને તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કયું. તેમણે પિતાને ખાતર કબૂલાત ન કરી, પણ પોતાને અર્થે કબૂલાત કરી. એમનું હૈયું ડાંખવા લાગ્યું અને પિતા ન બાણે તોય અંતરાત્મા તો બાણે છે ને? એટલે પોતાના અંતરને વફાદાર રહેવા માટે ગુનાની કબૂલાત કરી. અને ફરી તેવો ગુનો ન કરવાનું પણ લીધું. આગળ વધવાનું આ એક લક્ષણ.

હવે બીજી વાત. નાનપણમાં એમનાંમાં એક ગુણનો વિકાસ બહુ દેખાય છે, જે આજે લાગ્યે જ કોઈકનામાં દેખાય છે. તે માઆપની સેવા.

હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણનું નાટક વાંચીને તેમના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો. તેમને એ જોઈને આંસું આવ્યાં. શ્રવણ અને હરિશ્ચંદ્ર જેવા થવાનું મન થયું. આવું તો કદાચ બીજાને પણ થતું હશે, પણ તેમણે તો આચારમાં મૂક્યું.

પિતાના મૃત્યુની છેલ્લી પળ સુધી તેમણે રાજ સાંજે પગ ચાંપ્યા. પિતા રાત્રે સૂવાની રજા આપે ત્યારે સૂઈ જતા. આમ શ્રવણની જેમ સાચા સેવક બન્યા. એ સારવાર—સેવાનો

શોખ આજે કૂલીકાલીને દુનિયાને ઠંડક આપી રહ્યો છે. આ અનન્ય ભાવની સેવાથી તે આપણી આગળ થઈ ગયા.

આગળ જતાં તે માંસ ખાય છે. માંસ ખાવા પાછળનો ઉદ્દેશ મજબૂત બનીને દેશની સેવા કરવાનો હતો. અહીં તે પાછા પડ્યા; જો કે એ તે વખતે પણ આપણાથી તો આગળ જ હતા. કેમકે તેઓ શોખ કે સ્વાદને ખાતર માંસ ખાતા ન હતા, પણ પરોપકારવૃત્તિથી ખાતા હતા.

આવું તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માને છે અને કરે છે; પણ તેમને થયું કે આમાં તો માખાપને છેતરવાનું થાય છે. માંસ ખાધું હોય ત્યારે ભૂખ ન લાગે અને ઘેર માખાપ ખાવા બોલાવે ત્યારે ભૂખ નથી એમ જૂઠું કહેવું પડે. આવું કહેતાં તેમને થયું કે આ તો અસત્ય બોલીને માખાપને છેતર્યા. એક તરફ દેશના ઉદ્ધાર માટે માંસ ખાવાનું હતું અને બીજી તરફ માખાપને છેતરવાનાં હતાં. તેમણે નિર્ણય કર્યો કે માખાપ જીવતાં હોય ત્યાં સુધી માંસ ન ખાવું. અસત્ય બોલીને માને છેતરીને દેશસેવા નથી કરવી. ગમે તે ભોગે અસત્ય આચરણ તો ન જ થાય, એ દિલમાં સજ્જડ ઠસી ગયું હતું. તેથી આ નિર્ણય થયો.

આપણે તો એમ લાગે છે કે એમાં માખાપને શું ? એ ક્યાં બાંધવાનાં છે ? ક્યાં ઘેરથી પૈસા માગવા છે ? અને જાણશે તોય દેશ માટે એવું કરે છે એમ સમજશે અને પોતાના દીકરા વિશે અભિમાન લેશે. પણ ગાંધીજીને આવો વિચાર ન આવ્યો. તેમણે તો માતાને ન છેતરવાનું જ મહત્ત્વનું ગણ્યું. આ પગલું તેમને આગળ લઈ બાય છે.

પછી તેમને વિલાયત મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કોલેજમાં ખરાબર ફાવતું ન હોય અને પરદેશ જોવાનો મળતો હોય તો બધા વિદ્યાર્થીઓને એ ગમે. અને તે વખતે જે આડે આવે તેમને જેમતેમ સમજાવીને બાય. સાચાંખોટાં વચન આપે. પણ જવાનો પ્રસંગ છોડવાનું મન ન થાય. ગાંધીજીએ તેમ ન કર્યું. તેમણે માતા પાસે માંસ, મદિરા અને વ્યભિચાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાને વફાદાર રહેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

માતા તો દેશમાં હતાં. તેમને ઓછી જ ખબર હતી કે પોતાનો દીકરો પરદેશમાં શું કરે છે અને કેમ રહે છે ! પણ દીકરો પોતાની જાત પ્રત્યે વફાદાર રહ્યો. અને મનમાં ગાંઠ વાળી કે, માતા ન જાણે તેથી શું ? મારાથી ખોટું ન થાય.

આ પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાની કસોટીઓ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ ફૂદકે ને બૂસકે આગળ વધતા ગયા. અને આપણે તો કયાંય પાછળ રહી ગયા.

વિલાયતમાં વિદ્યાર્થી તરીકે બહુ આગળ કે હોંશિયાર નહોતા. શરૂઆતમાં તો તેમને ગમતું પણ ન હતું. અને રાત્રે છાનામાના રડતા. ઘેર પાછા જવાના વિચારો આવતા. કેઈની સાથે ભળતા નહીં; શરમાતા. અજાણ્યા સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ પણ ટાળતા. છતાં પેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલતા નહીં. તે વખતે મિત્રો બુદ્ધિથી પ્રતિજ્ઞાના જુદા જુદા અર્થ કરતા, અને એમને ફસાવવા પ્રયત્ન કરતા. પણ ગાંધીજીએ તો માતા, વ્રતોનો જે અર્થ કરે છે તે જ અર્થને વફાદાર રહેવાનું બળ કેળવ્યું, અને બુદ્ધિથી થતા અર્થનો સ્વીકાર

ન કર્યો. પોતાને વિષે મૂર્ખ, જંગલી, માવડીઓ વિગેરે વિશેષણોનો ઉપયોગ થયો તે સ્વીકારી લીધો, પણ વ્રતમાંથી ચસ્યા નહીં.

એક ડોશીની સાથે કંઈક પરિચય થવાથી તે દર રવિવારે મળવા જતા. તે ડોશીને આ વિદ્યાર્થી ગમી ગયો અને પોતાની દીકરી તેની જોડે પરણાવવાનો વિચાર આવ્યો. પણ એ વિચાર ગાંધીજી જાણી ગયા એટલે તેમણે મશ્કરી થવાના ભોગે સત્ય હકીકત લખી જણાવી કે હું તો દેશમાં પરણેલો છું, અને એક બાળકનો પિતા પણ છું, અને અત્યાર સુધી મેં તમારી દીકરી સાથે કંઈ જ અઘટિત છૂટ લીધી નથી.

બીજા વિદ્યાર્થીઓ આવે પ્રસંગે જાહેર કરે નહીં અને વ્યભિચારી બને. પણ ગાંધીજીએ જે સત્ય હતું તે કહ્યું અને આગળ વધ્યા.

તેઓ આપણી જેમ કોઈ વખત ભૂલ કરી બેસે છે અને થોડા પાછળ પડે છે. પણ તરત તે સુધારીને કૂદકો મારી ઘણા આગળ વધે છે.

આવા પ્રસંગો લખવા બેસીએ તો ઘણા થઈ જાય. ટૂંકમાં આમ બધી કસોટીઓમાં તેઓ પાર બિતર્યા છે, અને આગળ વધતા જ ગયા છે.

— ગાંધીજયંતી : ૧૯૪૫

રાષ્ટ્રજાગૃતિનું પર્વ

જેમ જમાનો બદલાય છે તેમ રાષ્ટ્રનાં કે પ્રજાનાં પર્વો પણ બદલાતાં જાય છે. કેટલાંક પર્વો ઘસારા પણ જાય છે અને કેટલાંક નવાં પણ શરૂ થાય છે. આપણું રાષ્ટ્રીય પર્વ એ આપણા પ્રજાજીવનમાં એક નવું ઉમેરાયેલું પર્વ છે. આપણને જે ઈષ્ટ છે તેને વિશેના આદર ને ઉમળકાથી પર્વની ઊજવણીમાં આપણને રસ પડે છે. પણ ઘણી વાર એની પાછળની દૃષ્ટિ વીસરી જવાય છે. તો રાષ્ટ્રીય પર્વ એટલે શું ? એને ઊજવવા પાછળ કઈ દૃષ્ટિ રાખવી ઘટે તે સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ. હું એ સંબંધી થોડોક ઇતિહાસ અને થોડોક મારો પોતાનો અનુભવ કહીશ.

સન ૧૯૧૯ સુધી લગભગ, ગાંધીજી અંગ્રેજોના રાજને અત્યંત વફાદાર હતા. એ મોટા રાજભક્ત હતા. આફ્રિકામાં હતા ત્યારે અને ત્યાંથી હિંદ આગ્યા પછી પણ તેમણે એમ જ માનેલું કે અંગ્રેજોનું રાજ સારું છે, અને તેથી એકંદરે પ્રજાને લાભ થશે. એ ખરું કે કેટલાક અમલદારો પોતાના સ્વાર્થ માટે કે અણુસમજમાં ભૂલો કરતા. પણ એ દોષ તંત્રનો નહીં, પણ અમલદાર વ્યક્તિનો ગણાય એમ ગાંધીજી માનતા. એ માંટે લડવું પણ પડે; પણ તેથી કાંઈ રાજભક્તિની આડે એ વસ્તુ ન આવવી જોઈએ. આથી ‘ગોડ સેવ ધી કિંગ’નું ગીત તેઓ જ્ઞાનપૂર્વક ગાતા હતા, અને એ રીતે અંગ્રેજરાજના તેઓ વફાદાર મિત્ર બની રહ્યા હતા.

આફ્રિકામાં તેઓ હિન્દીઓના અન્યાયો સામે લડ્યા

હતા. હિંદમાં આવ્યા પછી પણ ચંપારણ, ખેડા, વિરમગામની લાઇનદોરી, ગિરમિટિયાની પ્રથા વગેરે સામેની લડતો તેમણે ચલાવી હતી અને એમાં વિજય પણ મેળવ્યો હતો. પણ આ બધી લડતો મિત્ર-મિત્ર વચ્ચેની અથવા ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની કે બાપ-દીકરા વચ્ચેની હોય એ ભાવથી તેમણે ચલાવી હતી. તેમના હિલમાં રાજને ઉથલાવી પાડવાની નહીં, પણ એની ખામીઓ દૂર કરવાની કદપના હતી. જુલમને કદી આધીન ન થવું એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો.

પણ એમને આ ભાવ અથવા વિશ્વાસ લાંબો સમય ટકવા નિર્માયો નહોતો. સન ૧૯૧૪-'૧૮ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન હિંદની પ્રજાને અંગ્રેજોએ વારંવાર એવાં વચનો આપ્યાં હતાં કે આ અણીને પ્રસંગે અમને મદદ કરો અને યુદ્ધ જીત્યા પછી અમે તમને સ્વતંત્ર કરીશું. જે પ્રજા આવે પ્રસંગે મદદ કરે તેને પરાધીન રખાય જ નહીં, વગેરે.

તિલક મહારાજ વગેરે આગેવાનોને આવાં વચનોમાં વિશ્વાસ બેસતો નહોતો અને યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને મદદ કરવાનો તેમણે સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, નહીં, અંગ્રેજો બીડમાં છે એટલે આપણે એમને મદદ કરવી જ જોઈએ. એમના આશ્રયનું સુખ ભોગવીએ છીએ; તો એમની આપ-ત્તિમાં દુઃખ વેઠીને પણ આપણે મદદ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજો આપણને સ્વરાજ આપે એવી શરત કરાવી લઈને મદદ કરવી એ આપણી સંસ્કૃતિને છાજે નહીં. આપણો ધર્મ એ છે કે એ લોકોને બીડમાં મદદ કરવી. એમનો ધર્મ એ સમજશે,

અને નહીં સમજે તો આપણે ગુમાવવાનું કશું જ નથી. આટલું કહીને તેઓ બેસી ન રહ્યા, પણ તેમણે પોતે મહાયુદ્ધમાં અંગ્રેજોની વહારે ચડવા સૈન્યની ભરતી પણ કરવા માંડી.

પછી યુદ્ધ પૂરું થયું અને અંગ્રેજોનો પક્ષ જીત્યો. હિંદે ચાર અબજ રૂપિયા, અગિયાર લાખ માણસો અને બીજી અનેક પ્રકારની મદદ આપી હતી. એમાંથી અર્ધા માણસો તો યુદ્ધમાં ખપી ગયાં અને બાકીનાં દેશમાં પાછા ફરનારાં હતાં; પણ અંગ્રેજોની દાનત સાફ નહોતી. એમને થયું કે પાંચ છ લાખનું તાલીમ પામેલું લશ્કર દેશમાં પાછું ફરે અને સ્વરાજની માગણીને ટેકો આપે તો તો દેશની લગામ પોતાના હાથમાંથી સરી પડે. એમની દાનત દેશને સ્વરાજ આપવાની હતી નહીં. દેશની સાધનસંપત્તિને લૂંટવાનો અને પ્રજાને ચૂસવાનો લોભ એમનાથી છૂટતો નહોતો. તેથી એમણે બીજો ઘાટ ઉતાર્યો. એમણે તુર્કસ્તાનને વહેંચવા માંડ્યું. એશિયામાઇનોર, સીરિયા, મેસોપોટેમિયા વગેરેની વહેંચણી કરી. કુળદ્રુપ પ્રદેશ ક્રાન્સને આપ્યો અને પોતે મેસોપોટેમિયાનો ઉજ્જડ ભાગ લઈ ઉપકાર દેખાડ્યો. પણ તેમાંય એની ચતુરાઈ હતી. કેમકે એ પ્રદેશ હિંદની નજીકનો હતો અને વળી તેલના કૂવાવાળો પ્રદેશ હતો. પણ મેસોપોટેમિયાએ આનો વિરોધ કર્યો અને થોડા અંગ્રેજોને મારી પણ નાખ્યા. અંગ્રેજોને આ જ નોંધતું હતું. એમણે હિંદી સૈન્યને મેસોપોટેમિયા અને અરબસ્તાનને સીધાં રાખવાના કામમાં રોકી દીધું અને હિંદમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું.

હિંદને કશું આપવાની એની દાનત તો હતી જ નહીં. એટલે શું કરતાં એ કાયમનું ગુલામ રહે તેના જ નુસખા અંગ્રેજ સરકાર શોધ્યા કરતી હતી. આથી દેશવાસીઓ અત્યંત હતાશ થયા. બંગાળ અને પંજાબમાં રાજની સામે ગુમ હિલચાલો શરૂ થઈ. સરકારથી હવે સ્વરાજ શબ્દ પણ સંખાતો નહોતો. એણે હવે ખરેખરું પોત પ્રકાશ્યું. સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિને ધરમૂળથી ઉખેડવા માટે તેણે એક કાયદો કર્યો કે જે કોઈ સ્વરાજ્યની ચળવળ ચલાવે છે એમ માલુમ પડે તેને અચોક્કસ મુદત સુધી જેલમાં પૂરી દેવો. એની સામે અપીલ દલીલ કે વકીલ કશું ન થઈ શકે. ફાજદાર જેવો નાનો અમલદાર પણ શક પરથી આને અંગે ગમે તે માણસને પકડી શકે. આ કાયદાનું નામ હતું ‘રિલેટ એક્ટ.’ દેશમાં એ ‘કાળા કાયદા’ને નામે વિખ્યાત છે.

ગાંધીજી આ વખતે મારડાની લયંકર ખીમારીમાંથી છીંટ્યા હતા. એમને આરામ થયો હતો છતાં હજુ પણ પથારીવશ હતા. એમણે આ કાયદો વાંચ્યો. એક વાર વાંચ્યો ને બીજી વાર વાંચ્યો. તેમણે જોયું કે આમાં તો દેશનું હડ-હડતું અપમાન છે. આમાં તો મદદ કરનારને જ લપડાક લગાવી છે. એનો વિરોધ થવો જ જોઈએ. એમણે એ કાયદા સામે લડત ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ પછી ગાંધીજી-માં નવું જીવન આવ્યું. અને એ જલદી સાજા થઈ ગયા. ઈશ્વરે જ જાણે દેશના કામ માટે તેમને જલદી સાજા કરવાનો નિર્ણય કર્યો હોય એમ ખન્યું. કશું જ લખી ન શકાય, કશું જ બોલી ન શકાય, જાણે ઘંટીનાં બે પડ ગળામાં

નાખ્યાં હોય એવા આ કાયદાથી દેશમાં સર્વત્ર ભય વ્યાપી ગયો હતો, અને સાથે રોષ પણ વ્યાપ્યો હતો. ખંગાળ અને મહારાષ્ટ્રમાં એની સામે માથું ઊંચકવાની તૈયારીઓ ચાલવા લાગી. સરકારે એક બીજો કાયદો કરીને ચળવળિયાં પુસ્તકો જપ્ત કરવાની પેરવી કરી.

આખો દેશ ધૂંધવાયેલો હતો. પ્રજાના એકેએક વર્ગનું સરકારે એક યા બીજી રીતે અપમાન કર્યું હતું. એના વચનભંગની તો કંઈ હદ જ રહી નહોતી. મુસલમાનો પણ ધૂંધવાયેલા હતા. યુદ્ધ દરમિયાન મુસલમાનોએ રાજકર્તાઓને કહેલું કે અમે તમને જર્મની સામે લડવામાં મદદ કરશું. પણ તુર્કસ્તાન સામે નહીં, કારણ કે ત્યાં અમારા ધર્મની ગાદી છે. ત્યારે અંગ્રેજોએ કહેલું કે તુર્કસ્તાનને કાંઈ જ નુકસાન કરવામાં નહીં આવે. આ તો એ જર્મનીની સાથે રહીને લડે છે એટલે એને અટકાવવા પૂરતું જ એની સામે લડવાનું છે, પણ યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે એણે તુર્કસ્તાનને વહેંચી નાખ્યું અને ખલીફને મેન્ડેટ હેઠળ રાખ્યા. આ છડેચોક વચનભંગથી મુસલમાનોના રોષનો પાર ન રહ્યો. ગાંધીજીએ મુસલમાનોને વસ્તુસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપ્યો; ને તેમનો ધર્મ સમજાવ્યો. તે પછી મુંબઈના આગેવાન શ્રી. અબ્દુલ ખારી સાહેબ તથા બીજા મોલવીઓએ ખલીફના હક્ક પર ત્રાપ પડે છે એમ કહીને વિરોધનો ફતવો બહાર પાડ્યો. ખિલાફતની ચળવળ આખા દેશમાં શરૂ થઈ. આમ આખા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સામે વિરોધનું વાતાવરણ ઘેરા થયું.

આ વખત સુધી રાષ્ટ્રીય સંગઠન જોઈએ તેવું નહોતું. પ્રજામાં અખૂટ શક્તિ ભરી હતી પણ એનું એને જ્ઞાન ન હતું. રાષ્ટ્ર માટે મરવાની પણ એવી કોઈ હોંસ નહોતી. રાષ્ટ્ર કોને કહેવાય એની પણ ઝાઝી ગમ કોઈને ન હતી. પણ આ આંદોલનથી પ્રજા સારી પેઠે જાગૃત થઈ. પોતાની શક્તિનો તેણે અનુભવ કર્યો, સંગઠન પણ સધાવા લાગ્યું.

તિલક મહારાજે રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રધર્મ વિષે ઘણું જ્ઞાન દેશને આપ્યું હતું, પણ એ જ્ઞાન લેખો લખીને આપતા હતા. ક્રિયા મારફતે જ્ઞાન આપવાની અથવા જ્ઞાનનું ક્રિયામાં રૂપાન્તર કરવાની ચાવી હજી લગી કોઈને હાથ આવી નહોતી. અંગત ભોગો આપીને પોતાનાં મંતવ્યો માટે આખર સુધી લડી લેવાનો તત્પરતા છતાં આખા દેશને તૈયાર કરવાની કળા હજી સિદ્ધ થતી બાકી હતી. દેશનો ઇતિહાસ પણ આ કાર્યને અનુકૂળ નહોતો. કોઈ એક જ ધ્યેયની પાછળ આખો રાષ્ટ્ર મંડ્યો હોય એવું સૈકાઓના ઇતિહાસમાં બન્યું નહોતું. ‘સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે’ એમ તિલક મહારાજે કહ્યું; પણ એ હક્ક સંપાદવવાની દેશવ્યાપી સામુદાયિક યોજના ઘડાવી બાકી હતી.

ગાંધીજીએ એ યોજના ઘડી બતાવી.

એ યોજના કેવી હતી ? ભણેલા ને અભણ, પુરુષ અને સ્ત્રી, બાળક અને વૃદ્ધ - બધાં પોતાનો ફાળો આપી શકે એવી નવી રીત ગાંધીજીએ શોધી કાઢી હતી. આમ જુઓ તો આ વાત સાદી હતી. જેમકે ગાંધીજીએ આ કાળા કાયદા

સામે લડવાનો એક બહુ સાદો ઉપાય બતાવ્યો. એમણે કહ્યું કે એના વિરોધમાં સામુદાયિક હડતાળ પાડો, અને એક દિવસનો ઉપવાસ કરો. એને માટે દિવસ મુકરર કર્યો-૬ ફી એપ્રિલ ૧૯૧૬. (તે અગાઉ ૩૦ મી માર્ચની તારીખ મુકરર થઈ હતી. પણ આખા દેશમાં ખબર પહોંચાડવા માટે વધુ સમય આપવો જોઈએ એમ માનીને પાછળથી ૬ ફી એપ્રિલ મુકરર કરેલી. છતાં પંજાબમાં પ્રથમ જાહેર કર્યા પ્રમાણે ૩૦ મી માર્ચે હડતાળ પડી હતી. એ પ્રસંગ હવે પ્રસિદ્ધ છે.) આ દિવસ દેશને માટે દુઃખનો અને શોકનો હતો. એટલે તળાવ, નદી કે દરિયા પર સ્નાન કરી બીને કપડે સરઘસ પણ કાઢવાનું હતું, અને ‘ ગ્રેસ એક્ટ ’ના ભંગ માટે તો તે જ તારીખે જમ કરેલી ‘ હિંદ સ્વરાજ ’ ચોપડીનું જાહેર વેચાણ કરવાનું હતું. પુસ્તક પર વહેંચનાર કે વેચનારનું નામ અને સરનામું પણ લખવાનું હતું.

કેટલી સાદી વાત ? કેટલી ઉઘાડી વાત ? પણ એ જ એની મોટામાં મોટી ખૂબી હતી. અત્યાર સુધી દેશની પ્રથમ પંક્તિની રાજકીય સંસ્થા-હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા એક નિષ્કલ્પ સંસ્થા હતી. એ ઠરાવો કરતી ને એ રીતે દેશના વિવિધ પ્રશ્ના સંબંધો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતી. પણ એ ઠરાવનો અમલ કરાવવા શું કરવું જોઈએ તેનો એની પાસે ખ્યાલ નહોતો. એને પોતાનું બંધારણ પણ ન હતું. જે કોઈ દશ રૂપિયા આપે તે કોંગ્રેસનો પ્રતિનિધ થઈ શકતો. હિંદી એક ધણીધોરી વિનાનો દેશ હતો, પણ ગાંધીજીએ આવીને બધું પલટી નાખ્યું. જાહેર રીતે કામ કરવાની તેમની

રીતથી દેશમાં એક નવી તાકાત પેદા થઈ, અને આખો દેશ એક છે એવું જ્ઞાન પેદા થયું. શહેર અને ગામડાં બધાં એમનાં કાર્યક્રમમાં સામેલ રહી શક્યાં.

એ હડતાળ અને ઉપવાસના દિને હું મુંબઈમાં હતો. શું લોકોનો ઉત્સાહ હતો અને કેવી સંપૂર્ણ એ હડતાળ હતી! બજારો તો ઠીક; પણ ઘોડાગાડીઓ, મોટરો, હોટલો, અરે, કસાઈખાનાં સુદ્ધાં બંધ હતાં! દરિયે સ્નાન કરીને, હાથમાં કાળા વાવટા લઈને, સ્મશાનેથી પાછા આવતા ડાઘુઓનું સરઘસ નીકળ્યું હોય તેમ સરઘસાકારે લોકો કર્યા. ગાંધીજીએ તે દિવસે બે સભાઓ ભરી. એક માધવબાગમાં અને બીજી જુમ્મા મસ્જિદમાં. રેલ્વેટ એક્ટનો નાશ અને ખિલાફતનું રક્ષણ એ બે ઠરાવો પણ કર્યા. આમ રેલ્વેટ એક્ટ તોડ્યો. ‘હિંદ સ્વરાજ’ વેચીને પ્રેસ એક્ટ પણ તોડ્યો. સરદાર સાહેબે અને સરોજિની દેવીએ ને બીજા ઘણા આગેવાન સ્ત્રીપુરુષોએ એ ચોપડીઓ વેચવાનું અને વહેંચવાનું કામ કર્યું હતું.

ખેડા જિલ્લામાં એ ચોપડી વહેંચવાનું કામ મને સોંપાયું. પણ મને સૂચના હતી કે મુંબઈથી ત્યાં પહોંચતાં સુધીમાં માર્ગમાં મારે પકડાવું નહીં. મેં જીવનમાં આવું કામ કરેલું તો નહીં છતાં હામ ભીડી. સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યાએ મને મોટરમાં ઘાલીને ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશને પહોંચાડ્યો. મારે તો મોટરમાં બેસવાનો પણ એ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. પુસ્તકોનું પોટલું લઈ હું ગાડીમાં બેઠો. વડોદરા સ્ટેશને ડબા બદલવાનો હતો. તે વખતે બહાર નીકળવા જતાં પોટલું છૂટું થઈ ગયું. કાંઈ

બાણે નહિ એ રીતે જે વસ્તુ ખેડા જિલ્લામાં પહોંચાડવાની હતી તે વડોદરાના સ્ટેશન જેવા પ્લેટફોર્મ પર સેંકડો લોકોની હાજરીમાં વેરાઈ. એટલે મારી ગભરામણનો પાર ન રહ્યો, પણ દૈવયોગે કોઈને કાંઈ ખબર ન પડી. ઊલટું લોકોએ પુસ્તકો લેવાં કરવામાં મદદ કરી. એ ચોપડીઓ નડિયાદમાં ફૂલચંદભાઈ શાહને સોંપી. એમણે માતર-મહેમદાવાદમાં એ ચોપડીઓ વહેંચવાનું કામ મને સોંપ્યું. ચોપડીઓ ઉપર અમે અમારું નામ અને સરનામું લખતા. આથી સરકારનું સી. આઈ. ડી. ખાતું નકાસું થઈ ગયું.

આમ ખંને કાયદાનો દેશભરમાં જનતાએ સંગઠિત રૂપમાં જાહેર વિરોધ કર્યો. આ વિરોધ શાંત પ્રકારનો હતો. એમાં કોઈની પ્રત્યે દ્વેષ ન હતો. વિરોધ નમ્ર થઈને કરેલો, જેમ પ્રહ્લાદ અને ધ્રુવજીએ નમ્રતાથી છતાં દૃઢતાથી વિરોધ કરેલો. તેમ કાયદાનો એ ‘સવિનય ભંગ’ હતો. આવા શાંત વિરોધ સામે શાં પગલાં ભરવાં તેની સરકારને સૂઝ પડી નહીં. એણે કાયદો પાછો તો ન ખેંચ્યો પણ તેનો અમલ પણ ન કર્યો, એટલે એ ચોપડીમાં જ રહી ગયો. ગાંધીજીને સરકારે નિર્દોષ ગણ્યા, એટલે એમને પકડ્યા પણ નહીં. કહ્યું કે એ તો જાહેરસભામાં ભાષણ કરે છે! વળી ‘હિંદ સ્વરાજ’ની ચોપડીની આફ્રિકામાં છાપેલી નકલ જપ્ત કરી હતી. હિંદમાં છાપીને વેચવાનો ગુનો નથી! એમ કહીને સરકારે ફેરવી તોળ્યું! આમ આ સાદો ઉપાય ઘણો યશસ્વી નીવડ્યો અને એ રીતે નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને એક સશસ્ત્ર વિદેશી સત્તા સામે લડવાની પદ્ધતિ જડી. એ રીતે લડવાનો હિંદની

જનતાનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો, રાષ્ટ્રીયત્વ અને ઐક્યનું તેજ પ્રજામાં પ્રગટ્યું.

આ દિવસે ગાંધીજીએ છાપું કાઢવાનું નક્કી કર્યું. એમને લાગ્યું કે પ્રજા એમનો સંદેશો ઝીલવા તત્પર થઈ છે, અને પોતાનો સંદેશો એમણે પ્રજાને સમજાવવો જોઈએ. તે પહેલાં ગાંધીજી જ્યારે કોચરખમાં રહેતા હતા ત્યારે ક્ષણ-ક્ષણાદિ ખાતા અને રસોઈ, સફાઈ, દળવું, વણવું વગેરે કામો કરતા. એમના સાથીઓ પણ એમ જ કરતા.

એક દિવસે એક વકીલે એમને કહ્યું કે ‘પુત્ર ઉપર એક બાઈ મળી. તે કહે છે કે એક બાવા જેવો આવ્યો છે તે કેળાં ખાય છે ને પડ્યા રહે છે.’ આમ બાઈની વાત કહીને વકીલે પોતાના દિલનો ભાવ પણ જણાવી દીધો. ગાંધીજીએ ત્યારે કહેલું કે, ‘હું બેસી રહ્યો છું અને કંઈ કરતો નથી એમ લોકોને તો લાગે, પણ હું તો દેશમાં અંગ્રેજોએ કોટ ચણી લીધો છે અને એની પેલી પાર આપણાથી કંઈ દેખી શકાતું નથી; તેથી કોટની એ દિવાલ તોડવાની પેરવીમાં છું. કંઈ ઇંટ પહેલી કાઢું તો રસ્તો કરીને ઝટ પાર જવાય એનો વિચાર કરું છું.’

વકીલે કહ્યું, ‘છાપું કાઢો તો ?’

ગાંધીજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે એને વાંચનાર જ કોઈ નથી.

હિમાલયમાંથી ગંગા વહી આવે તો એને ઝીતનાર ધરતી જોઈએ ને ? ગાંધીજીના વિચારપ્રવાહો ઝીતનારી મનોભૂમિ તૈયાર કરવાની હતી. આ દિવસે એ ભૂમિ તૈયાર થઈ ગઈ છે એમ લાગ્યું. હિમાલય જવું હોય તો હરદ્વારથી

જવાય છે. હરદ્વાર એ હિમાલયનું પ્રવેશદ્વાર છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના હિમાલયના પ્રવાસમાં છઠ્ઠી એપ્રિલ હરદ્વાર સમી બની ગઈ.

ગાંધીજીએ દેશને તે દિવસે પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું કે પોતાની પદ્ધતિએ કામ કરવાથી સ્વરાજ્ય તો મળશે જ, પણ મોક્ષ પણ મળશે જ. એવડો લાલ થશે.

આમ આજનો દિવસ પવિત્ર છે એમ સમજીને એને ઊજવીએ.

— ૬ ઠી એપ્રિલ, ૧૯૪૬

આઝાદીનું પર્વ

આપણે ઘણાં વર્ષોથી ઇચ્છતા હતા એ આઝાદી આપણને મળી. આજે એ મળ્યે એક વર્ષ થયું એટલે આપણે તેની ઊજવણી કરીએ છીએ. જ્યાં સુધી સમજુ માણસો રહેશે ત્યાં સુધી આ દિવસ ઊજવાશે.

ત્રીસ વર્ષ સુધી હિંદના મહાપુરુષોએ આ વસ્તુની માગણી કર્યે રાખી હતી અને એ મેળવવા માટે સતત અથાગ પુરુષાર્થ કર્યો હતો. તેઓ એમ માનતા કે પાંચ હજાર માઈલ દૂરથી અહીં આવીને આપણા ઉપર અંગ્રેજો રાજ્ય કરે એ ઠીક નથી, એટલે એમને કાઢવા માટે એમણે પ્રયત્નો કર્યા.

આજે આપણે જેને સ્વરાજ્ય કહીએ છીએ એને માટે ભેખ ધરનારા, દિનરાત એનું જ રટણ કરનારા, ખાતાં, પીતાં, ઊંઘતાં, એને જ સંભાળનારા, એના સિવાય બીજું કશું જ નહીં ઇચ્છનારા એવા બે મહાપુરુષો થયા : તિલક મહારાજ અને ગાંધીજી. એ બંને પુરુષોએ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધની જેમ પોતાનાં કાર્યો કર્યાં. બંનેની કામ કરવાની રીત જુદી હતી, છતાં એકબીજાની પૂરક હતી; જેમ એક દળે અને બીજો રોટલો ઘડે—એ બંને ક્રિયા જુદી જુદી હોવા છતાં એકબીજાની પૂરક છે તેમ.

તિલક મહારાજે ‘સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.’ એ શીખવવાનું કામ કર્યું. એ હક્ક સાબિત કરવા માટે એમણે પોતાની વાણી અને કલમનો ઉપયોગ કર્યો. એમણે

એ શિક્ષણ આપી આપીને, એ માટે ઘણું ઘણું સહીને દેશમાં સ્વરાજ્ય માટેની તમન્ના જગાડીને દેશને તૈયાર કર્યો.

સ્વરાજ લેવાનું કામ ગાંધીજીને ભાગે આવ્યું. ગાંધીજીએ જોયું કે દેશવાસીઓનું પતન થઈ રહ્યું છે. અને એમાંથી એમને ઊંચે લાવવાના કાર્યની આડે અંગ્રેજ સરકાર આવે છે; માટે એ સરકારને કાઢવી જોઈએ, એનો આશ્રય છોડવો જોઈએ, એનો સંગ છોડવો જોઈએ. એ માટે તેમણે અસહકારનું શસ્ત્ર પ્રયોજ્યું.

એક માણસ ચાલતો હોય અને વચ્ચે આડું ઝરડું આવે તો એ એને સાચવીને કોરે મૂકે, બીજા એને બાળી પણ મૂકે, પણ એ બાળવામાં શક્તિ વધારે ખરચાય. ગાંધીજીએ કહ્યું કે આપણે આપણો વિકાસ કરવો છે, એમાં અંગ્રેજ સરકાર ઝરડાની જેમ ડુકાવટ કરે છે, માટે એને કોરે મૂકો. આપણે વિકાસ સામે નજર રાખીને ચાલવું જોઈએ, એ દૃષ્ટિ ગાંધીજી આખા દેશમાં લાવવા માગતા હતા.

અંગ્રેજ સરકારે અદાલતો કરી હતી, એને લીધે કબિયા ઘટવાને બદલે વધ્યા, અને આપણામાં કુસંપ પેદા થયો. એ સરકાર આપણા ઉદ્યોગધંધાનો વિકાસ રોકતી હતી. આપણે આપણાં બાળકોને માણસ બનાવવાની કેળવણી આપવી હતી, તેમાં પણ સરકાર ડુકાવટ કરતી હતી. આપણે આપણું બળ એ ડુકાવટ દૂર કરવામાં વાપરવું જોઈએ એમ ગાંધીજીએ કહ્યું. તેમનું મુખ વિકાસ તરફ હતું એટલે જે જે વસ્તુ એની આડે આવી, તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યા. પછી એ ડુકાવટ ધર્મની હોય, રૂઢિની હોય, સમાજની હોય કે સરકારની હોય.

રસ્તામાં જતાં થોરની વાડ આવે ત્યારે જો એમ લાગે કે થોરિયો પહોંજો કયે જવાય તેમ નથી, તો તેને ઉખેડી નાખવો જોઈએ; તેવી રીતે અદાલતો વગેરે રાજની બધી પ્રવૃત્તિઓ થોરની જેમ રુકાવટ કરનારી લાગી એટલે એને પાછી ફેંકવા ગાંધીજીએ અસહકારનો માર્ગ લીધો અને તેમાં સામેલ થવા કેવળ બુદ્ધિશાળીઓને જ નહીં પણ આમ-જનતાને પણ હાકલ કરી. અદાલતો છોડીને લવાદ મારફત કુસંપ દૂર કરવા કહ્યું. અર્થહીન કેળવણી છોડીને દેશને ઉપયોગી કેળવણી લેવા કહ્યું. આ કામ માટે ધરખાર અને મિલકતનો મોહ છોડનાર જુવાનોને આમંત્ર્યા, આને આપણે ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ એવું નામ આપ્યું.

વિકાસ તરફ મોં રાખીએ પછી ક્રોધ કે હિંસાને તો સ્થાન જ ક્યાંથી હોય? આપણી જ ભૂલો હોય એટલે ક્રોધ કેના પર કરવાનો હોય? આપણા જ આંગણમાં ઘાસ ઊગ્યું હોય ત્યાં બીજાને શું કહેવું? તે ઘાસને આપણે ઉખેડી નાખવું જોઈએ. આપણે આપણી ભૂલો દૂર કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ સરકારનો સામનો કર્યો પણ તે વિકાસ સામે મોં રાખીને. મેળામાં હીંડતા માણસનું ધ્યાન માર્ગ કાઢીને મંદિરે પહોંચવા તરફ હોય છે, ધક્કા મારવા તરફ નથી હોતું. તેવે વખતે આપણે બીજાને હઠાવીએ છીએ તે એ તરફ પહોંચવાનો માર્ગ કાઢવા માટે. એમાં જે આડે આવે તેને આગળ હાથ રાખીને દૂર કરીએ છીએ. એ વખતે આપણને કોઈ પર ક્રોધ નથી હોતો. તેમાં મિત્ર પણ આવી જાય અને અબાણ્યો પણ આવી જાય. રુકાવટ કરનારને કેવી રીતે દૂર

કરવો એ ગાંધીજીએ રચનાત્મક કામ દ્વારા બતાવ્યું.

પણ આપણે ભૂલમાં પડી ગયા. આપણે માર્ગ કાઢવા તરફ મોં રાખવાને બદલે દૂર કરવાની-ધક્કાની મઝામાં પડી ગયા. એટલે કે વિકાસ તરફ મોં રાખવાને બદલે કેવળ અંગ્રેજોને કાઢવા તરફ મોં રાખ્યું. એને પરિણામે દેશને ભયંકર નુકશાન થયું છે. આજે આપણે પચીસ વર્ષ પહેલાં જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહ્યા છીએ. અંગ્રેજો તો ગયા, પણ આપણો ધક્કા મારવાનો રસ હજુ નથી ગયો. એટલે હવે આપણે અંદર અંદર ધક્કા મારવા લાગ્યા છીએ. આપણું મોં વિકાસ તરફ નહોતું એટલે જ આજે આપણે ત્યાં કાળાંબળર અને સત્તાની હોંસાતૂંસી ચાલે છે.

હવે આપણું મોં વિકાસ તરફ ફેરવીએ. આપણો કુસંપ કાઢીએ. આપણા જ લાઇઓને દબાવવાનો મદ કાઢીએ. બધા ભેગા થઇને સાથે રહીને વિકાસ તરફ મોં રાખીને દોડીએ, તો જ સાચું સ્વરાજ આવશે.

ગાંધીજીએ આપણને ક્રિયા મારફત જ્ઞાન તરફ વાળ્યા. પણ આપણી વર્ષોની નબળાઈ અને મેલથી બહુ અજવાળું આવ્યું નહીં. ડાઘા પડી ગયેલાં જૂનાં વાસણોની જેમ ગાંધીજીએ આપણને પચીસ પચીસ વર્ષો સુધી ખટવીને ઘસ્યા તો ય ડાઘા ગયા નહીં.

અંગ્રેજો ગયા તેથી સ્વરાજ આવી ગયું એમ આપણે સમજીએ છીએ, પણ એક અંતરમાં ઉતારવા જેવી વસ્તુ તરફ આપણું જોઈએ તેટલું ધ્યાન ગયું નથી, તે એ કે સ્વરાજ એ સાધન છે-સાધ્ય નહીં. એ જ વાત અનેક વખત

ગાંધીજીએ ઠોકી ઠોકીને કહી છે. સ્વરાજ્ય તો સાધન છે; ને સાધ્ય તો છે આત્મવિકાસ અને સામાજિક પ્રેમ. એટલે અંગ્રેજો ગયા તેટલામાં બધું આવી ગયું એમ માનવાનું નથી. મુસાફરીમાં આવતા અંતરાયને દૂર કરવો એ જ ક્ષત મુસાફરીનું ધ્યેય હોતું નથી. તેનું ધ્યેય તો નક્કી કરેલા સ્થાને પહોંચવાનું હોય છે. તેવી જ રીતે અંગ્રેજી તંત્ર સામાજિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં અંતરાયરૂપ હતું તે હવે દૂર થયું છે. એટલે હવે આપણો, ઉપર જણાવેલ ત્રિવિધ ઉન્નતિ કરવાનો, પુરુષાર્થ કરવા માટેનો માર્ગ સરળ થયો છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે પુરુષાર્થ કરીશું તેટલા પ્રમાણમાં સાચું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

—૧૫ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૮.

ચોમાસાના પર્વોનું રહસ્ય

બળેવ

પર્વ એ તો જીવ્યા પછીના અનુભવનું વર્ણન છે. જેમ ખાધા પછી ચોડકાર આવે છે તેમ જીવન પછી તેનું પર્વ આવે છે. જેમ કે બળેવ. એ બ્રાહ્મણોનું પર્વ છે. પહેલાંના સમયમાં બ્રાહ્મણો ચાતુર્માસ કરતા. ચાતુર્માસમાં ઋષિઓ ચિંતન કરીને અનુભવોની આપ લે કરતા. એમ દરેક વર્ષે કરતા. આ સાધનાઓનું સંસ્કરણ કરવું એ ઉપવીત-જનોઈ પાછળનો હેતુ છે.

વળી કેટલાક બળેવને નાળિયેરી પૂનમ પણ કહે છે. કેમકે સાહસિક વેપારીઓએ તેની ઊજવણી કરેલી હતી અને દરિયાને કાંઠે થતાં શ્રીફળ અર્પણ કરીને મુસાફરી કરવાનો રિવાજ હતો.

વળી તે દિવસે રક્ષાબંધનનો રિવાજ છે. તેની પાછળ હેતુ એ છે કે ચોમાસામાં શરીરને રોગો આવવાના છે તેમાંથી રક્ષા કરો. શરદ ઋતુ આવવાની છે અને તેમાં રક્ષણ કરવાનું એ પ્રતીક છે. એટલા માટે જ ‘શતં શરદઃ જીવેત્’ સો શરદ જીવો—એમ કહેવાય છે.

પછી અર્ધો પાક થઈ ગયો હોય અને રોગ ચોંટા થવા લાગ્યા હોય, એટલે રક્ષાની જરૂર ચોંટી થાય. તેથી દશેરાને દિવસે તે કાઢી નાખે છે.

ઋષિપંચમી

ઋષિ પંચમીના પર્વનો વિચાર કરીએ તો સમજશે કે:

તે જીવન સાથે બંધબેસતું હતું. ઋષિઓ કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં ફળફૂલ ખાતા, કેમકે તેમનું જીવન કુદરતમય હતું. તે કોઈના પર પોતાનો બોલો નાખવા માગતા ન હતા. એ જીવન સ્વાભાવિક છે. પણ સમૂહમાં ઘણા જણ ભેગા રહેતા હોય ત્યારે એ રીતે જીવવું શક્ય નથી. ત્યારે ઓછામાં ઓછો બોલો બીજા પર પડે એ રીતે જીવવું જોઈએ. તેથી હંમેશાં નહીં તો એક દિવસ એવો ઠરાવ્યો કે તે દિવસે બળદની મજૂરીથી ઉત્પન્ન થયેલું નહીં ખાઉં, પણ મારી જ મહેનતનું ખાઈશ. એટલે જાતે શ્રમ કરીને ફળફૂલ જે મળે તે લાવીને ખાય છે. આપણે ત્યાં ‘સામો’ ધાન્ય થાય છે. તેને તે દિવસે લોકો ખાય છે. તેથી તેને સામાપાંચમ પણ કહે છે. આમ જે જીવન જીવતા હતા તેનું પર્વ થયું.

નાગપંચમી

અત્યારે હિંદુ-મુસલમાનના અને ખ્રીષ્ટીય—અખ્રીષ્ટીય વગેરેના ભેદ છે અને અંદર અંદર કલહ થાય છે. પહેલાંના સમયમાં આર્ય-અનાર્યના ભેદ હતા. આર્યો અનાર્યોને હાંકી કાઢવા લડતા અને તેમનો નાશ કરતા. જેમકે, સર્પસત્રની વાત જુઓ. તેમાંથી આસ્તિક ઋષિને પ્રતાપે એમાં મેળ થયો. આપણાં પર્વોમાં એ ઊતર્યો છે. જેમકે, નાગપંચમી. એ મૂળ અનાર્યોનો તહેવાર આર્યોએ પણ ઊજવવા માંડ્યો. મહાદેવના ગળામાં નાગ છે, કેમકે તેમના દિલમાં આર્ય-અનાર્યના ભેદ નથી.

દુર્વાઅષ્ટમી

ધરો આઠમનું પર્વ લઈએ. ધરો આઠમ એટલે

દુર્વાઅષ્ટમી. ધોળી ધરો ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યની ગણાય છે. કાચો ખોરાક કુદરતી હોવાથી તે ખાવો સારો. રાંધેલા કરતાં કાચું સારું. એટલે અનાજ પલાળી, ઉગાડીને, દળીને ખાઈ શકાય. આવું હંમેશાં નથી કરતા તો વરસમાં એક દિવસ તો રાખવો જે દિવસે તેનું સ્મરણ થાય. એમ માનીને તે પર્વ થયું. તે દિવસે લોકો ચોખાના લોટના લાડુ, ફણગા ફૂટેલા કઠોળનાં વૈઠાં ખાય છે. કઠોળ ઊગે છે ત્યારે તે પચવામાં સહેલું બની જાય છે. બીજ એ તો માતા છે. છોડને પોતાની મેળે પોષણ મેળવવાની શક્તિ આવે ત્યારે તેનો નાશ થાય છે.

નવરાત્રિ

નવરાત્રિમાં માતાની એટલે શક્તિની પૂજા કરે છે. જ્યારા ઉગાડીને છેલ્લે દિવસે તેને નદીમાં કે પાણીમાં પધરાવે છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે શક્તિ પેદા થશે તેને જનકલ્યાણમાં હોમી દર્શાવે.

દશેરા

એ નવરાત્રિ પછી દશેરા. શરીર ખડતલ બને એ રીતે તેને ઉછેરવું અને તેનો સદ્વ્યય થાય એવું તેને યોગ્ય બનાવવું એ કેળવણી છે. શરીર તો સાધન છે. સાધન જેટલું શુદ્ધ અને મજબૂત હોય તેટલું સારું. તે દિવસે રામે લોકકલ્યાણ ખાતર રાવણને માર્યો. દશેરા એ ક્ષત્રિયોનો તહેવાર છે. ક્ષત્રિય એટલે સમાજનું રક્ષણ કરે તે. પણ પહેલાં ક્ષત્રિયો ગામ અને દેશ મેળવવા યુદ્ધો કરતા અને લૂંટો કરતા. આજે લશ્કરી નોકરી એવી જ હલકી ક્ષત્રિયતા

ખની રહી છે. શિવાજી મહારાજે શરૂઆતમાં માવળા લોકોને એવી રીતે ભેગા કરેલા. કેમકે મુસલમાનોની લૂંટમાંથી ખચવાનો બીજો રસ્તો ન હતો અને પાસે પૈસા ન હતા, એટલે લૂંટીને લશ્કરને તેમાંથી ભાગ આપતા, અને એ રીતે લશ્કર ઊભું કર્યું હતું.

એ વખતે કેડ ઉપર હાથ મૂકીને નૃત્ય કરતા હોય તેવા દેખાવના વિઠોબાની મૂર્તિ જોઈને રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું કે, આ જમાના સાથે આ ઢંગનો મેળ ખાતો નથી. તારી મૂર્તિમાંથી અમને આજે રાષ્ટ્રરક્ષણની પ્રેરણા મળતી નથી. તેથી તારાં દર્શન કરવા નહીં આવું. અને પછી તેમણે ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારા રામલક્ષ્મણની અને સર્વાર્પણ કરનાર સેવક હનુમાનની મૂર્તિ સ્થાપી.

આજે બુને કોઈ મળે અથવા આપણે કોઈથી છૂટા પડીએ ત્યારે રામરામ બોલીએ છીએ એમું મૂળ કારણ એ છે કે રામનું ચરિત્ર એટલે હિન્દુધર્મ અને હિન્દુધર્મ એટલે રામનું ચરિત્ર.

જેમ રામદાસે ક્યું તેમ તહેવારો અને તેનાં પ્રતીકો જીવનને બંધબેસતાં કરવાં જોઈએ. જેમકે ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ થયું અને તેને લોકો ઊજવવા લાગ્યા.

ગાંધી જ્યંતી લોકો ઊજવે છે. કેમકે આ જમાનાને તે બંધ બેસે છે: એમ તહેવારો જીવનને બંધ બેસે તેવા કરવા પડશે. કેમકે આપણામાં નવી શક્તિ આવે અને તે સમાજના કલ્યાણ માટે ખરચાય એવું કરવું પડશે. અને એમ કરીશું તો-અને ત્યારે આજના જમાનાને તે તહેવારોનો ઉપયોગ થશે.

ઈશ્વરનું રાજ્ય

ઈશ્વરને આપણે રાજા કહીએ તો તે આ પ્રજાંડ પર રાજ્ય ચલાવે છે, એમ ગણાય.

એના રાજ્યમાં પણ મહેસૂલખાતું, ન્યાયખાતું, લશ્કરીખાતું વગેરે ખાતાંઓ છે.

મહેસૂલ એટલે ઉત્પન્ન કરવું. આ રાજ્યતાંત્ર મહેસૂલ સિવાય ન ચાલી શકે. મહેસૂલ એની આવક છે. અને એ હોય તો જ રાજ્ય નભી શકે. એ ખાતાના મુખ્ય પ્રજ્ઞા છે.

મહેસૂલ ખાતાવાળાને મહેસૂલ લેવા માટે દોડાદોડ કરવી પડે. એટલે એ ફરંફરા ખૂબ કરે અને ફરવું પડે પણ ખડું. એટલે એનું વાહન પણ એવું ત્વરિત ગતિવાળું જોઈએ. તેથી પ્રજ્ઞાનું વાહન હંસ રાખવામાં આવ્યું છે.

હવે મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં લોકોની સાથે ઝગડવું પડે એટલે જીભની મીઠાશ બહુ ન હોય એમ બને. કોઈની સાથે મીઠાશથી અને કોઈની સાથે દબડાવીને પણ કામ લે. એથી પ્રજ્ઞા ચતુર્મુખ કહેવાય છે. અને એ વાણી ચાર પ્રકારની બોલી શકે છે. એમાં ગર્દભવાણી પણ ગણાય છે. ખેડૂતના મોંએથી હંમેશાં વિવેકની ભાષા નીકળે એમ કહેવાય

નહીં. અનાજ સૂપડે આપે અને ગાળ પણ આપે. કેમકે ખેડૂત ઉત્પન્ન કરનાર છે. એવી રીતે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મા છે, અને તે ધર્મર રાજાના મહેસૂલી પ્રધાનનું કામ કરે છે.

બીજું ખાતું ન્યાયખાતું. જે રાજ્યમાં ન્યાયખાતું ન હોય તો પ્રજા ટકી શકે નહીં, એનું પોષણ ન થાય. તંત્ર ખરાબર ચાલે નહીં. એ ન્યાયાધીશની વાણીમાં મીઠાશ હોય છે. તેનું આસન પણ સ્થિર હોય છે. એ ન્યાયખાતું વિષ્ણુને સોંપ્યું છે. તેમનું વાહન ગરુડ રાખ્યું છે. કેમકે તેમની બુદ્ધિ દૂર સુધી પહોંચે છે. સરસ્વતી ઉત્પન્ન થયાં બ્રહ્મામાંથી પણ વર્ષા વિષ્ણુને. એથી જ ન્યાયાધીશની વાણીમાં ઔચિત્ય આવશે—વિવેક આવશે.

હવે ત્રીજું ખાતું લશ્કર—લશ્કર રાજ્યનું કલ્યાણ કરે, અને પ્રજાને રંજડે પણ ખરું. પણ એ ખાતાની જરૂર છે. એના સિવાય ચાલે નહીં. એ ખાતું મહાદેવને સોંપ્યું. એમનું વાહન નન્દી છે. લશ્કરના સેનાપતિને નિરાંત ન હોય. એને મહેલમાં રહેવાનું ન હોય. એમને તો યુદ્ધક્ષેત્રમાં જ સ્થાન હોય, જ્યાં અનેક મરતાં હોય.

તેથી મહાદેવનું સ્થાન જંગલમાં, સ્મશાનમાં ગણાય છે. એમના હથિયારમાં ખોપરી, ત્રિશૂળ બધું હોય છે. તેમની પાસે ખોપરી છે એનો હેતુ એ છે કે તે મરણ હાથમાં લઈને ફરે છે. તે સંહાર કરે છે, અને એ સંહારમાંથી નવા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ બીજ નાશ પામે છે, ત્યારે તેમાંથી છોડ થાય અને ફરી અનેક બીજ થાય છે.

જ્યારે દક્ષ રાજ્યએ યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે તે યજ્ઞ લોકકલ્યાણ માટે ન હતો. તેથી મહાદેવે વીરભદ્રને તે યજ્ઞનો નાશ કરવા મોકલ્યા. વીરભદ્રનો અર્થ વીરતા સાથે કલ્યાણ. લોકકલ્યાણ માટે લડનાર તે વીરભદ્ર. પણ તેમના બધા સિપાઈઓ સરખા ન હોય. કેટલાક નુકસાન કરનારા પણ હોય. તેવી રીતે ભૂતપ્રેત વગેરે તેમના કેટલાક સિપાઈઓ છે.

આમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ-ત્રણ પ્રધાનો કહો તો તેઓ ઈશ્વરરાજાના ત્રણ પ્રધાનો છે. એ ત્રણે મળીને રાજા થાય છે, કેમકે એમના સિવાયનો રાજા એ રાજા જ નથી.

અમારાં પ્રકાશને

રવિશંકર મહારાજ [મંક્ષિત જીવનચરિત્ર]	અખ	
ઘડતર અને ચણતર [જીવનચરિત્ર]	નાનાભાઈ	
સંત વિનોબા	દેસાઈભાઈ	
જીવન ઘડતર	શિવાભાઈ	
માનવજીવનમાં વિજ્ઞાન	ડૉ. એન. એ	
સુંદરપુરની શાળાનો પહેલો કક્ષાક	જીગતરામ દવે	૧-૪-૦
અધ્યાપન કલા	જીગતરામ દવે	૧-૪-૦
નૂતન શિક્ષણ-મનોવિજ્ઞાન	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૬-૦-૦
આપણું સાહિત્ય	ડૉ. બિપિન ઝવેરી	૨-૦-૦
પદ્માને તીરે	હૂમાયુન કપૂર	૪-૪-૦
દીકું મેં ગામકું જ્યાં	રતુભાઈ અદાણી	૨-૮-૦
ઝેર તો પીધાં છે જાણી-જાણી	'દર્શક'	૩-૧૨-૦
આપણો વારસો ને વૈભવ	'દર્શક'	૨-૧૨-૦
માનવ કુલ કથા	'દર્શક'	છપાય છે.
લોક ભારત	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૬-૪-૦
લોક રામાયણ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	છપાય છે.
આપણા જવાહર	પુરાતન ગુપ્ત	૧-૦-૦
આપણા સરદાર	,,	૧-૦-૦
આપણાં કરતૂરઆ	,,	૧-૦-૦

આલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા
ગાંધી માર્ગ . અમદાવાદ